

ТЫПЫ ЖЫЦЦЕЗАБЕСПЯЧЭННЯ

Для таго каб жыць, мы павінны есці. Але ў адрозненне ад іншых біялагічных відаў мы, людзі, рэдка бываем задаволены выпадковымі ўдачамі ад збіральніцтва ці палявання. Мы марым аб большай бяспецы, большай стабільнасці — ды проста аб большай колькасці ежы! У сувязі з гэтым даволі шмат часу мы ахвяруем на тое, каб вынайсці магчымасці для здабывання *ежы* і павелічэння яе колькасці. У некаторых выпадках гэта справа індывідуальная, але часцей за ўсё яна патрабуе калектыўных намаганняў. З пошукамі ежы песна звязана вытворчасць прылад працы, якія дапамагаюць збіраць, здабываць ці гатаваць ежу. Толькі асобныя віды жывёл здолелі авалодаць самымі простымі прыстасаваннямі для здабычы ежы. Людзі ж стварылі непараўнальна больш складаныя, адмысловыя прылады дзеля задавальнення сваіх патрэб.

Безумоўна, існаванне чалавека залежыць не толькі ад ежы. Мы мусім набываць рэчы значна большага дыяпазону, калі хочам жыць "па-людску", а не як "быдла". Так званыя патрэбы жыцця — гэта не толькі рэчы, патрэбныя нам для таго, каб выжыць; даволі часта гэта абумоўленыя пэўнай культурай звычкі — таварыскасць, адзенне, прытулак, транспартныя сродкі. Мы таксама вырабляем шмат рэчаў, якія не з'яўляюцца прадметамі першай неабходнасці, — відэа, замарожаны ёгурт ці красоўкі "Nike". Яны не абавязковыя для падтрымання нашага жыцця, хоць часам мы і думаем, што менавіта іх нам найбольш не хапае. Нават народы, якія знаходзяцца на пачатковай ступені тэхналагічнага прагрэсу і маюць абмежаваныя матэрыяльныя рэсурсы, ствараюць разнастайныя цацкі, забаўкі і іншую драбязу.

Якія ж спосабы выпрацавала чалавецтва, каб набыць тое, чаго мы хочам і што нам патрэбна? У якой ступені гэтая наша дзейнасць абумоўлена прыродным і сацыяльным асяроддзем? У гэтым раздзеле мы разгледзім асаблівасці галоўных мадэляў жыццезабеспячэння. Мы таксама прасочым змены ў гэтых мадэлях, асабліва тыя, што сталіся вынікам стасункаў паміж народамі на шляху стварэння сусветнай сістэмы.

ДРОБНЫЯ ГРАМАДСТВЫ ПАЛЯЎНІЧЫХ І ЗБІРАЛЬНІКАЎ

Эканамічнай асновай чалавечага грамадства на працягу амаль усяго перыяду рассялення *Homo sapiens* па свеце было **збіранне** дзікарослых раслін і **паляванне** на дзікую жывёлу. Адаптацыі, заснаваныя на больш інтэнсіўным выкарыстанні рэсурсаў, земляробстве і гадоўлі свойскай жывёлы, развіліся толькі ў апошнія 10 тысяч гадоў. За гэты час лік збіральніцкіх грамадстваў няспынна змяншаўся, так што цяпер іх засталася зусім няшмат.

Паляўнічыя і збіральнікі заўсёды саступалі ў спаборніцтве з прадстаўнікамі іншых тыпаў вытворчасці. Так, напрыклад, еўрапейская экспансія апошніх стагоддзяў зменшыла колькасць груп, што займаліся паляваннем і збіральніцтвам. Зараз такія групы можна знайсці толькі ў самых аддаленых і маласпрыяльных для жыцця кутках свету — рэгіёнах, якія ўжо ніхто не хоча засяляць і дзе існуе мінімальны кантакт з іншымі народамі (напрыклад, арктычныя вобласці і пустыні Аўстраліі ці паўднёвай Афрыкі). Сучасныя паляўнічыя і збіральніцкія грамадствы адрозніваюцца ад ранейшых шмат па якіх параметрах, бо яны прайшлі тысячагадовы шлях развіцця — як правіла, у кантакце і пад уплывам больш развітых народаў. Сучасныя паляўнічыя і збіральнікі — гэта не проста рэлікты каменнага веку: на іх лад жыцця ўздзейнічае сучасны свет і яны з'яўляюцца паўнапраўнымі членамі сучаснай сусветнай супольнасці.

Распаўсюджаны погляд на паляўнічых і збіральнікаў як на людзей, якія жывуць на мяжы фізічнага знікнення. Аднак сучасныя народы, якія паспрыялі замацаванню гэтага вобраза — інуіты, сан, абарыгены цэнтральнай Аўстраліі і інш., — зусім не падобныя на тых, чые продкі жылі яшчэ да кантактаў з еўрапейцамі. Першабытныя людзі жылі ў больш спрыяльных прыродных умовах з дастатковай колькасцю рэсурсаў харчавання, і некалькіх гадзін працы ў дзень хапала для задавальнення іх жыццёвых патрэб. Сапраўдныя голад і нястача здараліся рэдка.

Апошнім часам археолагі, якія працуюць у Еўропе і на Сярэднім Усходзе, вылучаюць так званую *перадземляробчую рэвалюцыю* — інтэнсіфікацыю культурнага жыцця, што мела месца перад узнікненнем сельскай гаспадаркі. Гэтая рэвалюцыя азначала пашырэнне магчымасцяў для захавання ежы, развіццё абмену паміж аддаленымі рэгіёнамі, з'яўленне аседлых паселішчаў і іерархіі [Henry, 1988]. У археолагаў, напрыклад, ёсць доказы, што ў Заходняй Еўропе сацыяльная іерархія існавала ўжо 32 тысячы гадоў таму (пра што сведчаць апрацаваныя пацёркі таго часу), а пастаянныя паселішчы

ўзніклі 26 тысяч гадоў назад. У цэнтральнай Расіі людзі пачалі жыць аседла каля 20 тысяч гадоў таму, яны выкарыстоўвалі косці маманта для пабудовы грувасткіх канструкцый для жылля і захавання ежы.

У залежнасці ад спосабаў адаптацыі існуюць тры асноўныя тыпы паляўнічых і збіральнікаў: пешыя, конныя і водныя [Martin, 1974]. Хоць усе яны належаць да адносна дробных грамадстваў, але ёсць істотныя адрозненні ў пэўных аспектах жыцця гэтых груп.

Пешыя паляўнічыя і збіральнікі

Большасць паляўнічых і збіральнікаў займаюцца *паляваннем пешшу* на дзікую жывёлу і *збіраннем* прыдатных у ежу раслін. Да ліку сучасных і гістарычна блізкіх нам грамадстваў паляўнічых і збіральнікаў належыць большасць абарыгенаў Аўстраліі, бамбуці і сан у цэнтральнай і паўднёвай Афрыцы, кры і падобныя да іх групы паўночнай Канады, а таксама пунан і іншыя ізаляваныя плямёны Паўднёва-Усходняй Азіі.

У большасці гэтых грамадстваў паляваннем займаюцца мужчыны, а збіральніцтвам — жанчыны; іншыя варыянты падзелу працы, напэўна, проста немагчымыя. Адносная значнасць палявання і збіральніцтва можа мяняцца, але збіральніцтва, як правіла, дае больш ежы. Гэта азначае, што жанчыны звычайна ўносяць большы ўклад у яе здабыванне, што і забяспечвае тут у параўнанні з іншымі грамадствамі большую роўнасць полаў. Жанчыны адказныя таксама за прыгатаванне ежы, хоць дзічыну могуць гатаваць і мужчыны. Аднак ролі мужчын і жанчын у грамадствах паляўнічых і збіральнікаў могуць лёгка мяняцца месцамі. Так, у народнасці сан, напрыклад, абавязак збору ежы ці назапашвання вады пераходзіць ад тых да іншых [Draeger, 1975].

Большасць пешых паляўнічых і збіральнікаў жывуць невялікай качавой групай, альбо **грамадой**, і часцей вандруюць з месца на месца, чым застаюцца на пэўнай тэрыторыі. Аптымальная колькасць такой грамады абумоўлена неабходнасцю эфектыўнага выкарыстання рэсурсаў і вагаецца — у залежнасці ад асаблівасцяў асяроддзя — паміж 15 і 25 асобамі. Значную ролю ў фарміраванні калектыву адыгрываюць сваяцкія сувязі. Часта сваяцтва з'яўляецца галоўным сродкам ажыццяўлення сацыяльных і эканамічных стасункаў. Хутчэй за ўсё менавіта сваяцтва дае чалавеку правы паляваць ці займацца збіральніцтвам на пэўнай тэрыторыі.

У залежнасці ад умоў асяроддзя і шчыльнасці насельніцтва плошча вандровак груп паляўнічых і збіральнікаў можа вар'іравацца ў межах ад ста да некалькіх тысяч квадратных міляў. Аднак не ўсе такія

мабільныя. У некаторых экалагічна спрыяльных рэгіёнах была магчымасць весці аседлы лад жыцця. У пастаянных паселішчах, напрыклад, жылі групы збіральнікаў каліфарнійскага ўзбярэжжа, якія забяспечвалі сваё існаванне галоўным чынам зборам жалудоў.

Аднак большасць паляўнічых і збіральнікаў вялі качавы лад жыцця. Нягледзячы на тое, што грамада была структурай пэўнага сацыяльнага ўзаемадзеяння, эканамічнай вытворчасці і абмену, узніклі і больш буйныя сацыяльныя адзінкі. Звычайна кожная грамада варожа ставіцца да іншых, хоць яна і звязана з імі агульнымі культурнымі рысамі, блізкімі дыялектамі ці абменам шлюбных партнёраў. Час ад часу, калі дазваляюць прыродныя рэсурсы, асобныя групы могуць сустракацца ў межах гэтых буйных утварэнняў. Падчас такіх сходаў выконваюцца галоўныя рэлігійныя цырымоніі, ладзяцца шлюбы, адбываецца абмен таварамі і абмяркоўваюцца важныя агульныя пытанні.

Тэхналогія палявання і збіральніцтва дастаткова простая. У сувязі з тым, што мабільнасць груп залежыць галоўным чынам ад здольнасці іх насіць на сабе ўсё сваё прылады, у іх параўнальна мала рэчаў. Гэтая асаблівасць істотна абмяжоўвае маёмаснае размежаванне, папярэджае развіццё сацыяльнай няроўнасці і ўзнікненне ўласнасці. Збіральнікі бачаць адрозненні паміж індывідуальнымі здольнасцямі, што стварае магчымасць для пэўнай спецыялізацыі ў вытворчасці прылад і выкананні рэлігійных рытуалаў. Але ў такіх дробных грамадствах чалавек рэдка калі можа прысвяціць увесь свой час якому-небудзь асобнаму занятку.

Конныя паляўнічыя і збіральнікі

Зараз коннае паляванне амаль неведомае: выключэнне складаюць хіба толькі спартыўныя спаборніцтвы. Але гэтая мадэль жыццезабеспячэння была распаўсюджана з XVII па XIX ст. сярод плямёнаў Вялікіх прэрыяў ЗША і Канады і ў пампасах Паўднёвай Амерыкі, калі еўрапейцы завезлі ў Новы Свет коней.

Конныя паляўнічыя і збіральнікі адрозніваюцца ад сваіх продкаў памерамі аб'яднанняў, ступенню сацыяльнай і эканамічнай няроўнасці і, безумоўна, сваёй мабільнасцю. Грамада конных паляўнічых была большай па колькасці; для яе характэрна таксама большая мабільнасць і больш складаная сістэма сацыяльнай і палітычнай градацыі, ці іерархіі.

Да асваення конегадоўлі ў канцы XVIII ст. патагонцы паўднёвай Аргенціны жылі невялікімі групамі ўздоўж узбярэжжа [Williams, 1979]. Прыручэнне каня значна пашырыла іх мабільнасць і дазволіла перайсці ад берагавога збіральніцтва да палявання на

страуса) і гуанака (від ламы). З кожним годом, каб призвычаіцца да штогадовых міграцый жывёлы, патагонцы рухаліся усё далей і далей ад далін узбярэжжа праз Патагонскае плато да перадгор'яў Андаў. Памеры іх груп вар'іраваліся на працягу года. Падчас пераходу праз плато яны налічвалі 10—15 мужчын з сем'ямі — усяго каля 70 чалавек. Такія памеры адпавядалі ўмовам палявання на плато. На іншых участках шляху канцэнтрацыя дзікай жывёлы дазваляла некалькім групам аб'яднацца ў адну вялікую грамаду — да 350 чалавек. Стварэнне буйных груповак з больш складанай структурай прывяло да значных змен у патагонскім грамадстве.

Водныя паляўнічыя і збіральнікі

Водныя паляўнічыя і збіральнікі, якія займаюцца ў асноўным рыбнай лоўляй, здольны ствараць яшчэ большыя негалаітарныя грамадствы з адносна дасканалай матэрыяльнай культурай. Замест таго каб гнаць жывёлу пешшу ці на кані, яны селяцца на ўзбярэжжах, акваторыя якіх багатая на водную жывёнасць, і даганяюць сваю здабычу на лодках. Такі прыём палявання ўжываецца і сёння абарыгенамі паўночна-заходняга ўзбярэжжа Паўночнай Амерыкі — такімі, як квакіютлі і хайда, хоць яны спалучаюць сваю дзейнасць з наёмнай працай і лоўляй рыбы на продаж.

Гістарычныя звесткі аб хайда дазваляюць рэканструяваць карціну гэтага тыпу адаптацыі і выключнага прыкладу існавання сацыяльнай няроўнасці на такім узроўні развіцця тэхналогіі. Традыцыйна хайда лавілі рыбу (у асноўным ласосевых і палтуса), рабілі пасткі для дзічыны і збіралі ягады ды карэнне. Іх тэхналогія лоўлі рыбы была надзвычай распрацаванай, яны будавалі каноз даўжынёй больш за 50 футаў. На гэтых лодках яны праплывалі сотні міляў — і не толькі з прамысловымі мэтамі, а яшчэ каб напасці на іншыя супольнасці. Іх грамадства было заснавана на кроўным сваяцтве. Для яго характэрна таксама высокая ступень расслаення — былі правадыры, слугі і нават рабы. Такому ладу жыцця спрыялі багатыя рэсурсы і тэхналогія, што дазваляла адносна вялікай колькасці людзей жыць у вёсках з так званымі доўгімі дамамі, дзе змяшчалася каля 100 і болей чалавек. У 1840 г. блізу 8 тысяч хайда жылі ў некалькіх буйных вёсках.

ДРОБНЫЯ ЗЕМЛЯРОБЧЫЯ ГРАМАДСТВЫ

Пры пэўных умовах жыцця ў паляўнічых і збіральнікаў ёсць магчымасць ствараць адносна развітыя тэхналогіі і сацыяльныя структуры і задавальняць асноўныя жыццёвыя патрэбы, але большасць народаў свету адмовілася ад гэтай адаптацыйнай мадэлі на карысць земляробства. У параўнанні са збіральніцтвам культывацыя раслін дазваляе, як правіла, забяспечваць ежай большую колькасць людзей і, акрамя таго, весці больш аседлае жыццё.

Практычныя спосабы жыццезабеспячэння

Існаванне дробных земляробчых супольнасцяў заснавана на ручной працы, выкарыстанні цяглавай сілы і адносна простых спосабах апрацоўкі глебы. Гэты тып вытворчасці называюць **ручным земляробствам**, або **хортыкультурай**. Развіўся ён у найбольш старажытны перыяд акультурвання раслін — каля 9-10 тысяч гадоў назад. У апошнія тысячагоддзі адначасова з развіццём рыначнай эканомікі ў буйных грамадствах узніклі і больш інтэнсіўныя формы земляробства, але і зараз харцікультурная вытворчасць застаецца важнай формай жыццезабеспячэння сярод народаў, якія жывуць на перыферыі сучаснай сусветнай эканомікі.

Шырокараспаўсюджанай тэхналогіяй дробных грамадстваў з'яўляецца **падсечна-агнявое земляробства**, або **падсеча**, — адна з формаў так званага *рухомага земляробства*. Некалькі тысяч гадоў назад гэтым метадам карысталіся ўсе народы свету. Зараз на планеце дамінуюць іншыя сістэмы земляробства, але падсечнае земляробства па-ранейшаму захоўвае сваю значнасць для мільёнаў людзей — у асноўным у рэгіёне экватарыяльных трапічных лясоў.

Сістэма падсечнага земляробства прадугледжвае высечку лесу на пэўным кавалку зямлі, спальванне яго і высадку культурных раслін. Трапічныя глебы звычайна бедныя на мінеральныя рэчывы і хутка губляюць сваю ўраджайнасць. У выніку спальвання ўтвараецца пласт попелу, які і аддае зямлі ўсе неабходныя для яе элементы. Аднак урадлівасць глебы хутка паніжаецца, і пасля аднаго ці двух пасеваў участак пакідаюць на некалькі гадоў, пакуль на ім зноў не вырасце столькі расліннасці, каб яе можна было спаліць. У залежнасці ад прыродных умоў такія *перыяд аблогі* ў канкрэтным рэгіёне можа доўжыцца ад некалькіх гадоў да некалькіх дзесяцігоддзяў. Пасля спальвання лесу розныя культурныя расліны высаюць разам — гэты спосаб вядомы як *змяшаная сяўба*. Караняплоды, збожжавыя і куставыя расліны высаюць і садзяць разам для таго, каб замяніць

прыроднае расліннае покрыва і абараніць глебу ад эрозіі. Ад заканчэння сяўбы і да збору ўраджаю на полі практычна нічога больш не робіцца.

Аднак далёка не ўсе дробныя земляробчыя супольнасці выкарыстоўваюць гэтую сістэму. У горных раёнах Мексікі практыкуецца мадыфікаваная сістэма, якая складаецца з апрацоўкі глебы, яе расчысткі і больш кароткіх перыядаў аблогі. У іншых, больш спрыяльных умовах — напрыклад, на ўрадлівых берагах рэк і азёр — ужываюцца больш інтэнсіўныя метады земляробства. Каб падоўжыць тэрмін эксплуатацыі глебы, земляробы выкарыстоўваюць гной і ўдасканалюць севазварот.

Шмат земляробаў дапаўняюць свой рацыён мясам дзікай жывёлы і дарами лесу. Акрамя таго, яны трымаюць разнастайную свойскую жывёлу, якая выкарыстоўваецца ў спажывецкіх і транспартных мэтах. Жывёла адыгрывае значную ролю ў сістэме жыццезабеспячэння і ў грамадскім жыцці. Так, у цэмбага, якія жывуць у горнай частцы Новай Гвінеі, свінну ядуць толькі ў выключных выпадках — на вялікія святы ці падчас хваробы [Rapport, 1967]. Свінні дапамагаюць знішчаць смецце вакол паселішчаў цэмбага, а тое, што яны падкопваюць карэнне дрэў, толькі паскарае рост маладога лесу на пакінутых палетках. Гэтыя жывёлы з'яўляюцца таксама адной з галоўных адзінак абмену: святы, падчас якіх размяркоўваецца свінна, набываюць істотнае значэнне ў стварэнні і захаванні пэўнага сацыяльнага і палітычнага ладу жыцця.

Сацыяльная арганізацыя

Народы, якія практыкуюць рухомае земляробства, жывуць у паселішчах розных памераў. Як памеры, так і стабільнасць такіх паселішчаў залежаць ад мясцовых прыродных умоў і шчыльнасці насельніцтва. Народы, якія жывуць у рэгіёнах з невялікім сельскагаспадарчым патэнцыялам і адносна працяглым абложным цыклам у апрацоўцы зямлі, жывуць, як правіла, у малых вёсках і мяняюць месца праз некалькі гадоў, каб быць бліжэй да сваіх палёў. Там, дзе адзначаецца больш інтэнсіўнае выкарыстанне зямлі, людзі жывуць даўжэй і ў большых паселішчах. Узбуйненне вёсак часам абумоўлена і знешнімі абставінамі. Так здарылася ў басейне Амазонкі, калі еўрапейская экспансія прымусіла карэнныя народы ўшчыльніць свае паселішчы.

Як і ў выпадку з паляўнічымі і збіральнікамі, існаванне большасці дробных земляробчых грамадстваў грунтуецца на прынцыпе сваяцтва, якое адыгрывае галоўную ролю ў фарміраванні сацыяльных і эканамічных сувязяў. Зямлёй звычайна валодаюць вясковыя

абшчыны ці сваяцкія групы, і месца жыхарства чалавека — таксама як і яго адносіны да зямлі — вызначаецца сваяцкімі сувязямі.

Сям'я ў земляробчых супольнасцях — гэта асноўная вытворчая і спажывецкая адзінка, аднак вялікі аб'ём працы ў іх выконваецца ўсёй грамадой. Гэта датычыцца высечкі лесу, збору ўраджаю і будаўніцтва жылля, што ажыццяўляецца часцей за ўсё талакой, а не асобнымі сем'ямі.

Тэхналогіі вытворчасці ручных земляробаў па сваёй прадукцыйнасці рэдка пераўзыходзяць паляванне ці збіральніцтва. Спецыялізаванасць сустракаецца рэдка, віды дзейнасці залежаць ад узросту і полу. Так, у мундуруку, земляробаў бразільскай часткі Амазонкі, за найбольш руцінную працу адказныя жанчыны, і яны ў асноўным забяспечваюць патрэбы ў прадуктах харчавання. Гэта большасць палявых работ, фактычна ўся хатняя гаспадарка і прыгатаванне ежы. Мужчыны, у сваю чаргу, займаюцца паляваннем і лоўляй рыбы, выконваюць цяжкія палявыя работы і адказваюць за знешнія кантакты вёскі. Нягледзячы на тое, што ў раннеземляробчых грамадствах жанчыны ўдзельнічаюць у палявых работах, статус іх у значнай ступені залежыць ад кантролю над прадуктамі працы [Sanday, 1974]. Законы спадкаемства (хто, — напрыклад, мужчына ці жанчына — атрымлівае у спадчыну зямлю) і нязначны ўдзел мужчын у жыцці супольнасці (як вынік іх бясконцых войнаў) уплываюць на адносіны паміж поламі ў грамадстве.

Аседлы лад жыцця дазваляе земляробам назапашваць больш рэчаў, чым гэта могуць дазволіць сабе збіральнікі. Аднак вільготнае паветра трапічных лясоў, дзе жыве большасць гэтых народаў, не спрыяе такому назапашванню, бо многія з рэчаў хутка псуюцца. Акрамя таго, у гэтых грамадствах мінімальныя маёмасныя адрозненні. Вялікая ўвага надаецца, як правіла, размеркаванню ежы і дробных рэчаў. Кожны член абшчыны павінен мець дастаткова прадуктаў харчавання, каб не быць галодным і працаваць на агульную карысць. Аднак, нягледзячы на адсутнасць маёмаснай дыферэнцыяцыі, прадстаўнікі гэтых грамадстваў у сацыяльных адносінах не заўсёды роўныя, бо хоць назапашванне рэчаў і абмежавана названымі вышэй абставінамі, адрозненні ў матэрыяльным становішчы могуць выяўляцца ў працэсе абмену таварамі і паслугамі.

ПАСТАРАЛЬНЫЯ ГРАМАДСТВЫ

У рэгіёнах, дзе недастаткова ўмоў для гарантаванага земляробства, **пастаралізм**, ці пасьба жывёлы, з'яўляецца вельмі прыдатнай формай адаптацыі. Хоць гэты занятак быў пашыранай з'явай у Азіі,

Афрыцы і Еўропе, у абедзвюх Амерыках да з'яўлення еўрапейцаў яго не ведалі. У некаторых пастаральных грамадствах побач са статкам жывуць толькі пастухі; уся астатняя частка абшчыны знаходзіцца ў пастаянных паселішчах і займаецца земляробствам. У іншых жа супольнасцях разам са статкам рухаецца ўся грамада. Мы разгледзім абодва варыянты асобна, бо яны па-рознаму ўплываюць на фарміраванне культуры (гл. "Нататкі антрапалага" ў канцы раздзела).

Трансхуманцыя

Пры такой форме адаптацыі разам са статкамі рухаюцца толькі пастухі. **Трансхуманцыя** (напаўаседлая — жывёлагадоўля) прадугледжвае пэўныя віды земляробчай вытворчасці непадалёк ад вёскі і качавую жывёлагадоўлю. Гэтая мадэль распаўсюджана, напрыклад, сярод некаторых народаў Міжземнамор'я, у племені наваха амерыканскага паўднёвага Захаду (пасля кантактаў з еўрапейцамі), сярод разнастайных груп засушлівых рэгіёнаў Паўднёвай Афрыкі і на перадгор'ях Гімалаяў у Паўднёвай Азіі. Удзельная вага жывёлагадоўлі і земляробства ў гэтых грамадствах істотна вар'іруецца. Таксама мяняецца і ступень іх залежнасці ад жывёлагадоўлі: у адных народаў яна большая, у другіх — меншая. У нуэраў паўднёвага Судана, напрыклад, паводле дадзеных, мясная ежа складае менш чым 20% рацыёну, у той час як астатнія 80% забяспечваюць земляробства і рыбная лоўля [Turton, 1980, с. 78-79]. Аднак гэтыя паказчыкі не змяняюць значэння жывёлагадоўлі — своеасаблівага жыццёвага рэзерву ва ўмовах, калі няма гарантаваных ападкаў і існуе вялікая рызыка застацца без ураджаю.

Сухое лета і вільготная зіма Міжземнамор'я спрыялі развіццю сістэмы вытворчасці, заснаванай на вырошчванні збожжавых (пшаніца і ячмень), тэхнічных культур (алівы і вінаград, садавіна і агародніна), і пасьбе авечак і коз. У менш прыдатных для земляробства раёнах Міжземнамор'я гадоўля авечак і коз набывае асаблівае значэнне. На працягу вільготных зімы і вясны гэтых жывёлін пасвілі на раўнінах узбярэжжа; калі ж летам сонца выпальвала расліннасць, іх адганялі ў горы. Людзі жылі ў пастаянных паселішчах, і таму мужчынам, якія пасвілі жывёлу, шмат часу даводзілася праводзіць на аддаленых пашах. Жывёлагадоўляй займаюцца асобныя сем'і; аб'яднанні больш высокага ўзроўню сустракаюцца рэдка. Больш таго, мізэрныя рэсурсы рэгіёна і імкненне сем'яў абараніць свой гонар і дабрабыт нярэдка вядуць да канфліктаў. У пастаральных грамадствах вытворчасць, уласнасць і ўлада знаходзяцца ў руках

мужчыны. Хатняй гаспадаркай таксама кіруе мужчына, жанчына ж цалкам яму падначалена.

Пастаральны намадызм

У рэгіёнах, зусім непрыдатных да земляробства ці трансхуманцыі, народы качуюць разам са сваімі статкамі. **Пастаральны намадызм**, або **качэўніцтва**, — гэта жыццёвы ўклад, для якога характэрна поўная адсутнасць пастаянных паселішчаў і дзе аснову жыццезабеспячэння складае жывёлагадоўля.

Развіццю пастаральнага качэўніцтва папярэднічала прыручэнне каня ў стэпах Азіі і вярблюда ў паўднёва-заходняй частцы Аравійскага паўвострава каля 3 тысяч гадоў да н.э. На працягу наступных 2 тысяч гадоў качавыя жывёлаводы рассяліліся па засушлівых рэгіёнах паўночнай і ўсходняй Азіі і Афрыкі. Яны занялі горныя раёны, раўнінныя пустыні і сухія стэпы, у якіх рэдка сустракалася аседлае насельніцтва. Выкарыстанне коней і вярблюдаў дазволіла стварыць больш мабільную, чым раней, сістэму жывёлагадоўлі. Пастаральнае качэўніцтва развівалася і ў іншых частках свету — напрыклад, у саамаў паўночнай Еўропы, якія займаліся гадоўляй паўночных аленьяў.

ВІДЫ ЖЫЦЦЕЗАБЕСПЯЧЭННЯ. Асноўная рыса пастаральнага качэўніцтва — няспынны рух. У сувязі з сезоннымі зменамі ці непрадказальнасцю надвор'я качэўнікі вымушаны пераганяць статкі, каб з максімальнай выгадай выкарыстаць пашы. Шмат якія з качавых народаў Сярэдняга Усходу выкарыстоўваюць адзін і той жа традыцыйны "племянны" шлях з досыць разнастайным ландшафтам. Звычайнай міграцыйнай мадэллю пастаральных качэўнікаў з'яўляецца паступовы рух з раўніннай вобласці, дзе яны суіснуюць разам з аседлымі народамі, да ізаляваных горных пашаў.

Як віды жывёлы, якую пасвяць гэтыя народы, так і ступені іх дачынення да сельскагаспадарчай вытворчасці істотна вар'іруюцца. Яны адрозніваюцца таксама і ўзроўнем самазабеспячэння: так, афрыканскія жывёлаводы намагаюцца задаволіць адно свае штодзённыя патрэбы, у той час як на Сярэднім Усходзе людзі імкнуцца вырабляць яшчэ і лішак прадуктаў, каб абмяняць іх на іншыя тавары. Але ўсе качэўнікі ў пэўнай ступені залежаць ад вытворчасці такіх прадуктаў земляробства, як вінаград і іншая садавіна.

ГРАМАДСКАЯ АРГАНІЗАЦЫЯ. Уласнікамі жывёлы ў грамадствах качэўнікаў выступаюць старэйшыны сем'яў; сям'я ж з'яўляецца галоўнай адзінкай вытворчасці і спажывання. Асобныя сем'і,

тым не менш, мусяць аб'ядноўвацца ў большыя групы, каб абараніць сябе ад ворагаў і лепш выкарыстаць прыродныя рэсурсы. Памеры качавых груп — стойбішчаў — залежаць ад фактараў, што вызначаюць аптымальныя памеры і склад статка, і ад полаўзроставых асаблівасцяў самой групы. Склад такой групы ўвесь час мяняецца. Гэта абумоўлена як спецыфікай занятку (сезоннасць, рост маладняка і да т.п.), так і грамадскімі фактарамі, напрыклад, стварэннем новых сем'яў. Качэўнікі ўваходзяць у склад і буйнейшых, чым стойбішча, супольнасцяў, заснаваных звычайна на сваяцкіх сувязях. Асноўным іх відам з'яўляецца *племя*, якое ўтвараецца праз аб'яднанне нашчадкаў агульнага продка ці саюз звязаных паміж сабой сваяцкіх груп.

Плямёны ўключаюць ад некалькіх сотняў да сотняў тысяч асоб. У мінулым у працэсе паступовай цэнтралізацыі ўлады і з меркаванняў бяспекі плямёны часам аб'ядноўваліся ў *канфедэрацыі*. Аднак у большасці сваёй гэтыя канфедэрацыі былі нетрывалымі.

Падзел працы ў пастаральных грамадствах залежыць у асноўным ад узросту і полу. Мужчыны звычайна выконваюць асноўную частку працы, звязанай з жывёлагадоўляй, але роля жанчыны таксама даволі істотная. Даследаванні некаторых усходнеафрыканскіх качавых плямён паказалі, што жанчыны іншым разам пасвяці нават большыя статкі, чым мужчыны, ды робяць пры гэтым шмат чаго іншага — носяць ваду і ежу для жывёлы, даглядаюць хворых і маладняк, дояць скаціну, перапрацоўваюць малако і іншыя жывёльныя прадукты [Wienpahl, 1984; Dahl, 1987]. Акрамя дзейнасці, звязанай з жывёлай, жанчыны адказныя за гатаванне ежы, мыццё бялізны і выраб такіх рэчаў хатняга ўжытку, як саматканыя дываны. У межах групы рэдка вылучаецца спецыялізацыя, яе існаванне залежыць ад тавараў і паслуг, што прапануюць суседнія народы, у тым ліку гандляры-вандроўнікі, рамеснікі і купцы.

Нягледзячы на мабільны лад жыцця, пастаральныя качэўнікі часам набываюць шмат маёмасці, бо ў іх ёсць уючная жывёла. Больш таго, калі качэўнікі далучыліся да больш шырокіх эканамічных зносін у межах нацыянальных рынкаў, у іх узнікла магчымасць назапашваць багацце ў такой універсальнай і зручнай форме, як грошы. Наяўнасць маёмасці, неабходнасць у каардынацыі руху вялікай колькасці людзей і жывёлы, а таксама абмежаванасць доступу к даволі мізэрным рэсурсам абумовілі значную сацыяльную дыферэнцыяцыю качэўнікаў у параўнанні з іншымі дробнымі грамадствамі. Акрамя таго, гэта сталася вынікам узаемадзеяння іх з цэнтралізаванай уладай.

Пачынаючы з XIX ст. у сувязі з пашырэннем інтэнсіўных сістэм землекарыстання і прымусам да аседласці з боку ўлад колькасць

качавых народаў пачала змяншацца. Але і зараз некалькі мільёнаў чалавек займаюцца жывёлаводствам у найменш урадлівых рэгіёнах Паўночнай Амерыкі і Бліжняга Усходу. Пры неспрыяльных прыродных умовах намадызм застаецца аптымальнай формай адаптацыі для гэтых народаў.

БУЙНЫЯ ГРАМАДСТВЫ, СУСВЕТНАЯ СІСТЭМА І ІНДУСТРЫЯЛІЗАЦЫЯ

Спосабы жыццезабеспячэння, якія мы разгледзелі вышэй, датычыліся адносна невялікіх груп людзей. Узнікненне ж буйных грамадстваў часцей за ўсё абумоўлена пашырэннем інтэнсіўнага земляробства. Фарміраванню супольнасцяў з адносна высокай шчыльнасцю насельніцтва папярэднічала заснаванне земляробчых абшчынных паселішчаў паміж 8 і 6 тысячагоддзямі да н.э., калі ў асобных частках свету разгарнулася інтэнсіўная сельскагаспадарчая вытворчасць. Існавала некалькі цэнтраў, дзе ўзніклі грамадствы раннедзяржаўнага тыпу. У першую чаргу гэта так званыя калыскі цывілізацыі на Блізкім і Далёкім Усходзе і ў Новым Свеце. У іх межах раней аўтаномныя абшчыны былі далучаны да буйнейшых палітычных адзінак, уздымаліся гарады, высокага ўзроўню развіцця дасягнуў гандаль паміж паселішчамі. На працягу першага тысячагоддзя н.э. інтэнсіўнае земляробства пашырылася на поўнач ад Міжземнага мора ў Еўропе, на поўдзень ад ракі Янцзы ў Кітаі і на тэрыторыі Паўднёвай Афрыкі. На суседнія народы паўплывалі цывілізацыі Мексікі і Паўднёвай Амерыкі ў Новым Свеце. Пospех гэтай экспансіі быў забяспечаны лепш арганізаванай інтэнсіўнай сельскагаспадарчай вытворчасцю, якая спрыяла павелічэнню колькасці насельніцтва.

Важным крокам да стварэння інтэграванай сусветнай сістэмы стала эпоха еўрапейскіх геаграфічных адкрыццяў і каланіяльнай экспансіі, што пачалася ў XV ст. Міжнародныя стасункі набылі нябачныя дагэтуль памеры. На вялікіх абшарах распаўсюдзіліся новыя сельскагаспадарчыя культуры, значна павялічылася гарадское насельніцтва і ўзраслі памеры гандлю.

Далейшаму фарміраванню буйных грамадстваў садзейнічала развіццё індустрыяльнай вытворчасці. На працягу другой паловы XVIII ст. у выніку такіх тэхнічных адкрыццяў, як вынаходніцтва паравога рухавіка, і пераабсталявання тэкстыльнай прамысловасці, адбылася значная трансфармацыя эканомікі ў Вялікабрытаніі, і гэтая індустрыяльная рэвалюцыя, ці пераход ад маруднай ручной працы да механізаванай

фабрычнай, выклікала важныя сацыяльныя змены, якія ў рэшце рэшт паўплывалі на сітуацыю ва ўсім свеце.

У працэсе засваення машынных тэхналогій грамадствы пачалі адмаўляцца ад традыцыйных відаў жыццезабеспячэння на карысць новых метадаў, якія дазволілі значна павялічыць колькасць прадуктаў харчавання і іншых неабходных тавараў. Людзі, незапатрабаваныя вытворчасцю харчовай прадукцыі, мусілі заняцца іншымі відамі дзейнасці: яны рухаліся з сельскай мясцовасці ў гарады, дзе для іх ствараліся новыя працоўныя месцы. Усё неабходнае для свайго існавання яны набывалі на рынку за грошы.

Сучасныя вялікія грамадствы, якія арыентуюцца ў асноўным на гэтую адаптацыйную стратэгію, шмат у чым адрозніваюцца ад дробных супольнасцяў. Буйныя грамадствы характарызуюцца перш за ўсё выкарыстаннем розных тэхналогій замест мускульнай сілы людзей ці жывёлы, інтэнсіўным спажываннем прыродных рэсурсаў, большым па колькасці і шчыльнасці насельніцтвам, спецыялізаванасцю працы, вялікай роляй гандлю, узаемазалежнасцю і няроўнасцю людзей адносна іх матэрыяльнага і сацыяльнага становішча.

Жанчыны ў індустрыяльным свеце спачатку выкарыстоўваліся як некваліфікаваная рабочая сіла ці ўвогуле не працавалі. Гэта тлумачылася тым, што яны біялагічна непрыдатныя да фізічнай ці машынай працы. Аднак у другой палове XX ст. у сувязі з узнікненнем інфармацыйных тэхналогій і развіццём сферы паслуг, дзе фактар мускульнай энергіі страціў сваё значэнне, роля жанчыны ў эканамічным жыцці грамадства пачала ўзрастаць, хоць у параўнанні з мужчынамі яны і сёння часам атрымліваюць меншы заробак.

Пры тым, што большасць прадукцыі вырабляецца машынамі і высокаспецыялізаванымі рабочымі, некаторыя адаптацыйныя стратэгіі сучасных буйных грамадстваў — гэта варыянты адаптацыі грамадстваў дробных: прагрэсу садзейнічала неабходнасць прыстасавання да новых сацыяльных і эканамічных умоў.

Паляванне і збіральніцтва ў сучасных грамадствах

Збіранне дзікарослых раслін і паляванне на дзікую жывёлу сустракаюцца і ў сучасных грамадствах, але спосабы здабычы і размеркавання істотна адрозніваюцца ад тых, якія ўжываліся даўней. Гэта справядліва нават у адносінах да тых народаў, якія не зусім развіталіся са сваім паляўнічым ці рыбалоўным мінулым. Кры, напрыклад, і сёння збіраюць дзікі рыс і ставяць пасткі на баброў, каб прадаць некаторую частку здабытага і набыць прамысловыя тавары — такія, як бензапілы і стрэльбы.

Адзіны від традыцыйнай дзейнасці, які захоўвае сваё значэнне ў сучасных грамадствах, — гэта лоўля рыбы. У той час як некаторыя народы ўжываюць параўнальна простыя сродкі для лоўлі рыбы (як хайда і іншыя індзейцы паўночна-ўсходняга ўзбярэжжа Паўночнай Амерыкі), сучасная *прамысловая лоўля рыбы* спалучае ў сабе адметныя тэхналогіі і значную механізацыю гэтага працэсу. Лоўля тунца ў Ціхім акіяне праводзіцца з дапамогай суднаў, што каштуюць мільёны даляраў. абсталяваны складанымі электроннымі прыладамі і нават верталётамі.

Іншыя віды збіральніцтва — унікальныя для сучасных грамадстваў: гэта спосабы адаптацыі тых, хто апынуўся на перыферыі грамадскага і эканамічнага жыцця. Да іх можна аднесці і жабракоў — жанчын з кошыкамі і іншых, хто падбірае розныя адкіды і смецце.

Сяляне і сялянская гаспадарка

Сотні мільёнаў людзей, якія працуюць на зямлі ў буйных грамадствах Афрыкі, Азіі, Лацінскай Амерыкі і ў асобных частках Еўропы, класіфікуюцца як сялянства. Асноўнай адзінкай сялянскай вытворчасці і сацыяльнай арганізацыі з'яўляецца сямейная гаспадарка. Хоць асобныя сем'і і наймаюць часам платных рабочых, большая частка працы, для якой характэрны параўнальна простыя тэхналогіі і мінімальная механізацыя, выконваецца самімі сялянамі. Акрамя забеспячэння асноўных патрэб сям'і гаспадарка стварае таксама пэўны лішак прадуктаў, які праз сістэму падаткаў, гандаль або іншымі шляхамі забяспечвае існаванне астатняй часткі насельніцтва.

Сялянства — гэта адна з частак стратыфікаванага грамадства. Характэрная асаблівасць жыцця сялян — іх падпарадкаванне ўсім астатнім класам. Яны служаць адно пастаўшчыкамі ежы для горада і вясковай эліты, але самі амаль не маюць дачынення да размеркавання прадуктаў і пазбаўлены ўсялякай улады. Натуральны вынік гэтага — іх заўсёдная беднасць. Але не ўсе сяляне аднолькава бедныя: размежаванне адбываецца і ў самім сялянскім асяроддзі — праз розныя магчымасці пры карыстанні зямлёй, рынкамі і іншымі крыніцамі дабрабыту.

Паколькі далучэнне сялянства да буйных грамадстваў заўсёды ставіла іх у неспрыяльнае становішча адносна астатняй часткі насельніцтва, яно займала выключна абарончую пазіцыю. Гэты абарончы сіндром і абумовіў іх падазронасць і зайздрасць ва ўнутрыабшчынных адносінах, што ў сваю чаргу вяло да забойстваў і іншых формаў гвалту ў саміх сялянскіх супольнасцях.

Аднак не заўсёды сяляне такія пакорлівыя, і не заўсёды яны

пераносяць свае адмоўныя эмоцыі адзін на аднаго. Як сведчыць гісторыя ўсіх буйнейшых рэвалюцый XX ст., часам сяляне аб'ядноўваюцца і паўстаюць супраць існуючага ладу.

Плантацыйнае земляробства

Па сутнасці сяляне — гэта тыя ж традыцыйныя земляробы, інкарпараваныя ў буйнамаштабныя грамадствы. Аднак значная частка сельскагаспадарчай прадукцыі ў свеце вырабляецца не так сялянскімі гаспадаркамі, як спецыялізаванымі прадпрыемствамі. Да такіх буйных сельскагаспадарчых прадпрыемстваў Філіп Кэртан адносіць *плантацыйны комплекс* — сістэму буйнамаштабнай камерцыйнай сельскагаспадарчай вытворчасці, арыентаваную на аддаленыя рынкі [Curtain, 1990]. Другая істотная рыса плантацыйнага комплексу — нестабільнасць яго насельніцтва, бо працаўнікоў набіраюць па-за яго межамі (пад прымусам ці па кантракце).

Вытокі плантацыйных гаспадарак можна знайсці ў цукровых прадпрыемствах усходняй часткі Міжземнамор'я XII ст. Далейшае іх развіццё адбывалася ў XVI ст. падчас еўрапейскай каланіяльнай экспансіі ў абедзвюх Амерыках і пазней — у Афрыцы і Азіі. Плантацыі забяспечвалі еўрапейскія прамысловыя цэнтры найперш культурамі, якія або раслі толькі ў тропіках ці субтропіках, або былі там таннейшыя — каўчуком, цукровым трыснягом, какосавымі арэхамі, сізалам (з яго валокнаў плятуць вяроўкі і іншыя віды снасці) і кавай.

Для большасці гэтых культур патрабавецца некалькі гадоў выпявання — ад пасадкі і да першага ўраджаю. Праз некалькі гадоў эксплуатацыі ўраджайнасць значна паніжаецца, і тады неабходна насаджваць расліны зноў. Уся прадукцыя плантацыі ідзе на экспарт, каб заплаціць за імпорт вытворчага абсталявання і закупіць неабходнае харчаванне.

Плантацыйная вытворчасць вымагае вялікіх працоўных выдаткаў. Для яе існавання патрабавецца шмат дысцыплінаваных, але не надта кваліфікаваных працаўнікоў. У Паўночнай і Паўднёвай Амерыках патрэба ў рабочай сіле першапачаткова задавальнялася рабамі, якіх прывозілі з Афрыкі. У іншых рэгіёнах і на працягу другой паловы XIX—XX ст. у абедзвюх Амерыках ужо выкарыстоўвалася мясцовае насельніцтва ці рабочыя з такіх краін, як Кітай ці Індыя. Рабочыя плантацый мусілі жыць у інтэрнатах ці ў суседніх вёсках і мястэчках. Іх кіраўніцтва ў большасці выпадкаў жыло адасоблена, што выразна адлюстроўвала іерархію сацыяльных і эканамічных адносін на плантацыі.

Механізаваная вытворчасць збожжа

Сучаснае земляробства не заўсёды вымагае шматлікай рабочай сілы. Разгалінаваная механізаваная гаспадарка па вырошчванні збожжа — гэта менавіта той від сельскай гаспадаркі, які ўжо даволі працяглы час пераважае ў нетрапічных рэгіёнах свету, а зараз распаўсюдзіўся і на трапічныя вобласці. Як і плантацыйныя гаспадаркі, збожжавыя кааператывы спецыялізуюцца на вырошчванні адной ці дзвюх культур, а прадукты вытворчасці экспартуюць на далёкія рынкі. Аднак у адрозненне ад плантацый гэтыя гаспадаркі вымагаюць не так працы, як грашовых сродкаў, а гэта азначае, што яны больш залежаць ад капітальных укладанняў для набывання ўгнаенняў і тэхнічнага абсталявання і значна менш — ад найму рабочай сілы.

Калі гаварыць аб форме ўласнасці і сацыяльнай арганізацыі такіх прадпрыемстваў, то іх дзейнасць, як правіла, абумоўлена існуючай эканамічнай сістэмай грамадства. У сацыялістычных краінах такія прадпрыемствы былі калектыўнымі або дзяржаўнымі. Але ў краінах з рынкавай эканомікай іх уладальнікамі з'яўляюцца карпарацыі ці прыватныя асобы, хоць часам яны належаць абшчынным групам — такім, як хутэрыты ў Паўночнай Амерыцы.

Ранчавая жывёлагадоўля

Яшчэ адзін від гаспадаркі, што забяспечвае існаванне буйнамаштабных грамадстваў, — жывёлагадоўчая ферма тыпу ранча. Гэта вялікая гаспадарка, прызначаная для гадавання і пасьбы буйной рагатай жывёлы, авечак ці коней. Такая сістэма гаспадарання ўзнікла ў сярэднявечнай Еўропе — перш за ўсё сярод іспанскіх пастухоў авечых стаггаў. Менавіта іх культура спарадзіла такія з'явы, як ранча, радэа, а таксама большасць рыштунку, убрання і спецыфічнай лексікі. Зараз гэта сістэма гаспадарання пашырана ў тых стэпавых рэгіёнах свету, куды на працягу апошніх стагоддзяў перасяляліся еўрапейцы. Як і ў выпадку з плантацыйнымі гаспадаркамі, распаўсюджванне ранча было абумоўлена патрэбай паўночных індустрыяльна развітых краін у больш таннай прадукцыі.

Звычайна ранча займалі непрыдатную для земляробства зямлю з нізкай прадукцыйнасцю, якая ў разліку на 1 га забяспечвае ўтрыманне толькі невялікай колькасці жывёлы. Аднак цяпер сітуацыя мяняецца, і дзякуючы новым тэхналогіям гаспадаранне ў раней непрыдатных да гэтага раёнах становіцца больш эфектыўным. У адных выпадках гэта мае вынікам спалучэнне жывёлагадоўлі з земляробствам, у іншых — земляробства цалкам выціскае жывёлагадоўлю.

Большасць фермаў спецыялізуецца на гадоўлі аднаго віду жывёлы — звычайна буйной рагатай ці авечак. У адрозненне ад тэхналагічна прымітыўных ранча мінулага сучасныя выкарыстоўваюць разнастайнае тэхналагічнае абсталяванне. Нізкая ж прадукцыйнасць зямлі абумоўлена невялікай шчыльнасцю насельніцтва і значнай сацыяльнай ізаляванасцю фермаў. Гэтая сітуацыя адлюстравана ў асаблівасцях культуры, дзе пануюць індывідуалізм, ізаляцыянізм і разам з тым — гасціннасць. Пастаянна на ранча жыве толькі некалькі чалавек, астатніх работнікаў наймаюць у сезон загоны і стрыжкі. У меншых, сямейных ранча існуе, як правіла, пэўны падзел працы, і атмасфера там надзвычай дэмакратычная. І наадварот, для буйных гаспадарак, якія належаць карпарацыям, характэрны празмерная спецыялізаванасць і тэндэнцыя да іерархізаванасці сацыяльных адносін.

Нехарчовыя формы вытворчасці

У параўнанні з традыцыйнымі ў сучасных грамадствах тавараў вырабляецца шмат, і яны больш разнастайныя. Вытворчасць і збыт прадукцыі таксама больш спецыялізаваныя. У буйных грамадствах існуюць два галоўныя спосабы вытворчасці — рамесны і прамысловы. *Рамесная вытворчасць* можа існаваць у межах адносна малых сацыяльных адзінак — нават у асобнай вёсцы з невялікім знешнегандлёвым абаротам. *Прамысловая вытворчасць* наадварот, дазваляе значна павялічыць аб'ём прадукцыі; яна больш спецыялізаваная і арыентуецца на высока развітыя рынкі збыту. Для яе характэрны іншыя, чым чалавек ці жывёла, крыніцы энергіі для здабычы і перапрацоўкі рэсурсаў. Індустрыяльная вытворчасць вымагае колькасна большай і вузка спецыялізаванай рабочай сілы, а таксама адносна вялікіх капітальных ўкладанняў. Гісторыя некаторых відаў прамысловай вытворчасці ў чалавечым грамадстве — напрыклад, металургіі — налічвае ўжо некалькі тысяч гадоў. Аднак толькі на працягу апошніх 200—300 гадоў, пачынаючы з індустрыяльнай рэвалюцыі ў Англіі ў XVIII ст., яна стала дамінаваць у эканамічным жыцці. Менавіта з таго часу індустрыяльная вытворчасць стала адным з галоўных "рухавікоў" у стварэнні і пашырэнні сучаснай сусветнай сістэмы.

Феномен прамысловай вытворчасці можна зразумець толькі ў кантэксце сусветнай сістэмы і гісторыі яе развіцця. За межамі Заходняй Еўропы і Паўночнай Амерыкі прамысловая вытворчасць — адносна новая з'ява, гісторыя якой пачынаецца толькі пасля другой сусветнай вайны. І дзе б яна ні развівалася, усюды як грыбы растуць гарады, бо людзі, шукаючы працу, мігрыруюць з сельскай

мясцовасці менавіта ў горад. Від вытворчасці, які пераважае ў краіне, адлюстроўвае перш за ўсё месца гэтай краіны ў міжнародным падзеле працы. Рознымі пры гэтым будуць доступ да прыродных рэсурсаў, сістэма транспартных сувязяў, тэхналогіі і праца. Прамысловая вытворчасць у індустрыяльна развітых краінах больш механізаваная і спецыялізаваная, у той час як у астатніх праца на фабрыках і заводах больш цяжкая і менш кваліфікаваная.

Супярэчлівы характар індустрыялізацыі

Нагледзячы на тое што індустрыялізацыя дазволіла павысіць прадукцыйнасць працы, яе наступствы заўсёды мелі супярэчлівы характар, асабліва для тых, хто не можа карыстацца яе дабротамі і хто заняты на цяжкай ці небяспечнай працы. Шмат якія палітычныя і эканамічныя супярэчнасці ў сённяшнім свеце сфакусаваны на праблемах прамысловасці — размеркаванні створанага ёю багацця, умовах працы і забруджванні навакольнага асяроддзя. Рост прадукцыйнасці працы праз выкарыстанне кампутараў і высока развітай кампутарнай тэхналогіі па многіх паказчыках ускладніў сітуацыю. Новая тэхналогія пры ўсёй яе прагрэсіўнасці садзейнічае большай канцэнтрацыі багацця ў руках вузкага кола людзей, што кардынальна мяняе структуру занятасці і абвастрае сацыяльныя ды іншыя праблемы.

КАРОТКІ ЗМЕСТ

Жыццезабеспячэнне — вось асноўная мэта чалавечых супольнасцяў, намаганні якіх скіраваны на здабыванне ежы і выраб рэчаў першай неабходнасці. Выбар стратэгіі пры гэтым залежыць як ад фактараў навакольнага і сацыяльнага асяроддзя, так і ад памераў грамадства. Дробнамаштабныя грамадствы, прынамсі ў мінулым, мелі тэндэнцыю да замкнёнасці, у той час як буйныя склаліся ў выніку міжнароднага падзелу працы.

У дробных грамадствах існуюць тры галоўныя мадэлі жыццезабеспячэння. Першая з іх — гэта збіральніцтва дзікарослых раслін і паляванне на дзікую жывёлу. Адзначаны тры варыянты гэтай мадэлі: пешыя паляўнічыя і збіральнікі, конныя, а таксама водныя, якія займаюцца ў асноўным лоўляй рыбы. Другая мадэль — ручное земляробства — прадугледжвае выкарыстанне ручной працы чалавека і простых прылад. Тыповы яго прыём, асабліва ў трапічных рэгіёнах, — гэта рухомое земляробства. Адна з распаўсюджаных яго формаў — падсечнаагнавое земляробства, якое заснавана на

высяканні натуральнай расліннасці, спальванні яе і далейшым вырошчванні культурных раслін на гэтым участку. Трэцяя мадэль — пастаралізм; яна практыкуецца народамі, існаванне якіх залежыць ад пасьбы жывёлы, і мае дзве асноўныя формы: трансхуманцыю (спалучэнне земляробства бліз паселішчаў з качавой гадоўляй жывёлы) і намадызм, або пастаральнае качэўніцтва (характарызуецца адсутнасцю пастаяннага жылля і поўнай залежнасцю ад жывёлагадоўлі як сродку існавання).

Паляванне, збіральніцтва і асабліва лова рыбы і сёння застаюцца важнымі відамі дзейнасці для паасобных народаў. Агульнараспаўсюджаныя формы гаспадарання на зямлі — сялянскія земляробчыя гаспадаркі, плантацыі, сельскагаспадарчыя комплексы па вырошчванні збожжа і жывёлагадоўчыя фермы, або ранча. Рамесная і індустрыяльная прамысловасць — два асноўныя віды вытворчасці нехарчовай прадукцыі.

ЛІТАРАТУРА ПА ТЭМЕ

Паляўнічыя і збіральнікі:

- Bailey, Robert C. *The Behavioral Ecology of Efe Pygmy Men in Ituri Forest, Zaire*. Ann Arbor: University of Michigan, 1991.
- Berndt, Ronald M., and Berndt, Catherine H. *Man, Land and Myth in Northern Australia*. East Lansing: Michigan State University Press, 1970.
- Brody, Hugh. *Maps and Dreams: Indians and the British Columbia Frontier*. Toronto: Douglas and McIntyre, 1981.
- Chapman, Anne. *Drama and Power in a Hunting Society: the Selk'nam of Tierra del Fuego*. New York: Cambridge University Press, 1982.
- Gordon, Robert J. *The Bushman Myth: The Making of a Namibian Underclass*. Boulder, CO: Westview Press, 1991.
- Hoffman, Carl. *The Punan: Hunters and Gatherers of Borneo*. Ann Arbor, MI: UMI Research Press, 1986.
- Leacock, Eleanor, and Lee, Richard B., editors. *Politics and History in Band Societies*. New York: Cambridge University Press, 1982.
- Lee, Richard B. *The Kung: Foragers in a Changing World*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1984.

Ручныя земляробы:

- Dwyer, Peter D. *The Pigs That Ate the Garden: A Human Ecology from Papua New Guinea*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1990.
- Feil, Daryl K. *The Evolution of Highland Papua New Guinea Society*. New

York: Cambridge University Press, 1987.

- Hamer, Michael J. *The Jivaro: People of the Sacred Waterfalls*. New York: Natural History Press, 1972.
- Murphy, Yolanda, and Murphy, Robert. *Women of the Forest*. New York: Columbia University Press, 1974 (Amazonian Brazil).
- Sutlive, Vinson H., Jr. *The Iban of Sarawak*. Arlington Heights, IL: AHM, 1978.
- Wagley, Charles. *Melcome of Tears: The Tapirape Indians of Central Brazil*. New York: Oxford University Press, 1977.

Качэўнікі:

- Behnke, Rah H., Jr. *The Herders of Cyrenaica*. Urbana: University of Illinois Press., 1980. (Libya)
- Cole, Donald P. *Nomads of the Nomad: The Al Murrah Bedouin of the Empty Quarter*. Arlington Heights, IL: AHM, 1975.
- Galaty, John G., and Johnson, Douglas L., editors. *The World of Pastoralism: Herding Systems in Comparative Perspective*. New York: Guilford Press, 1990.
- Ingold, Tim. *The Skolt Lapps Today*. New York: Cambridge University Press, 1976.
- Irons, W., and Dyson-Hudson N., editors. *Perspectives on Nomadism*. Leiden: E.J.Brill, 1972.

Сяляне:

- Brintnall, Douglas E. *Revolt Against the Dead: The Modernization of a Mayan Community in the Highlands of Guatemala*. London: Gordon and Breach, 1979.
- Deere, Carmen D. *Households and Class Relations: Peasants and Landlords in Northern Peru*. Berkeley: University of California Press, 1991.
- Eklöf, Ben, and Frank, Stephen, editors. *The World of the Russian Peasant*. Boston: Unwin Hyman, 1990.
- Evans, Grant. *Lao Peasants Under Socialism*. New Haven: Yale University Press, 1990.
- Hefner, Robert W. *The Political Economy of Mountain Java*. Berkeley: University of California Press, 1990.
- Pearse, Andrew. *The Latin American Peasant*. London: Frank Cass, 1975.
- Potter, Sulamith Heins, and Potter, Jack M. *China's Peasants: The Anthropology of a Revolution*. New York: Cambridge University Press, 1989.
- Sorensen, Clark W. *Over the Mountains Are Mountains: Korean Peasant Households and Adaptation to Rapid Industrialization*. Seattle: University of Washington Press, 1988.

Індустрыяльнае грамадства:

Applebaum, Herbert A. *Royal Blue: The Culture of Construction Workers*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1981.

Bourgois, Philippe I. *Ethnicity at Work: Divided Labor on a Central American Banana Plantation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1989.

Chibnik, Michael, editor. *Farm work and Fieldwork: American Agriculture in Anthropological Perspective*. Ithaca: Cornell University Press, 1987.

Despres, Leo A. *Manaus: Social Life and Work in Brazil's Free Trade Zone*. Albany: State University of New York Press, 1991.

Nash, June C. *From Tank Town to High Tech: The Clash of Community and Industrial Cycles*. Albany: State University of New York Press, 1989.

Pappas, Gregory. *The Magic City: Unemployment in a Working Class Community*. Ithaca: Cornell University Press, 1989.

Stoller, Ann Laura. *Capitalism and Confrontation in Sumatra's Plantation Belt, 1870-1970*. New Haven: Yale University Press, 1985.

НАТАТКІ АНТРАПОЛАГА

Мэлвін К. Гольдштайн і Цынцыя М. Біл Качэўнікі на «даху свету»

Мэлвін К. Гольдштайн — прафесар і загадчык кафедры антрапалогіі Western Reserve University, а таксама дырэктар універсітэцкага "Цэнтра даследаванняў Тыбета". Доктар Гольдштайн праводзіў даследаванні ў Індыі, Непале і Кітаі, а цяпер заняты рэалізацыяй праектаў у Тыбеце і Мангольскай Народнай Рэспубліцы.

Цынцыя М. Біл — прафесар фізічнай антрапалогіі адпаведнай кафедры таго ж універсітэта. На яе рахунку правядзенне комплексных навуковых даследаванняў на прадмет біялагічнага стану і адаптацыі чалавека да ўмоваў высакагор'я ў перуанскіх і балівійскіх Андах і непальскіх Памаях. Апошнім часам яна даследуе гэтую ж праблему ў Тыбеце і Мангольскай Народнай Рэспубліцы. Прафесары Біл і Гольдштайн — аўтары кнігі "Качэўнікі заходняга Тыбета: Выхаванне як спосаб існавання" (Выдавецтва Каліфарнійскага ўніверсітэта, 1990).

Тыбецкія качавыя пастухі — дробка — дэманструюць старажытны і паспяховы лад жыцця, пры якім прыручаная жывёла служыць сродкам пераўтварэння натуральнай расліннасці ў ежу, адзенне і прытулак для сваіх гаспадароў. Пры гэтым дробка не займаюцца земляробствам і нават не нарыхтоўваюць корм для жывёлы. Замест гэтага некалькі разоў на год разам са сваімі намётамі і статкамі яны рухаюцца з месца на месца, шукаючы дастатковую колькасць расліннасці і вады для жывёлы.

Паміж 1986 і 1990 гг. мы правялі 20 месяцаў у Тыбеце (Тыбецкі аўтаномны раён у Кітаі), дзе вывучалі групу качавых пастухоў у Фале, што за 300 мільяў на захад ад Лхасы — сталіцы Тыбета. У свеце, дзе існуюць земляробы і непрыхільныя да качавых пастухоў улады, якія адціскаюць іх усё далей на перыферыю, пастухам Тыбета выпала жыць у сваім традыцыйным асяроддзі — Тыбецкім чандане, ці "паўночным плато".

Там яны вандравалі на працягу стагоддзяў са статкамі якаў, авечак і козаў. Яны не толькі не мадзелі, але нават мелі значны лішак прадукцыі, што дазволіла стварыць адметныя тыбецкія цывілізацыі. Адною з нашых мэтаў было даведацца, як гэты феномен "вынікаў" са звычайнай травы.

Велічны чандан сапраўды з'яўляецца "дахам свету". Стойбішчы знаходзяцца на вышыні 5—5,5 тысяч метраў над узроўнем акіяна, а тэмпература амаль заўсёды мінусовая — зімой ад 35 да 45° С. Нават у сярэдзіне лета тэмпература рэдка бывае вышэй за нуль. Зімой, калі мы сядзелі ў намётах, то былі ўражаны лютасцю надвор'я — пакуль жывы агонь саграваў нам твар і рукі, няўмольны і неадступны холад

"праходзіў" па нашых спінах, нагадваючы нам, што агонь тут быў адно невялічкім цяпеліцам у свеце татальнага марозу.

Аднак такія суровыя ўмовы ў сапраўднасці ахоўваюць качэўнікаў ад канкурэнцыі з земляробамі, якія імкнуцца пашырыць сваю вытворчасць і пасяўныя плошчы. У гэтых умовах у гадоўлі жывёлы проста не можа быць рэальнай альтэрнатывы. Калі б на чанданзе не было качэўнікаў, на той зямлі зноў запанавала б першародная ціша.

Жыць на чанданзе не проста. Паколькі жывёла на Тыбеце корміцца выключна натуральнай расліннасцю, яе трэба, не зважаючы на надвор'е, кожны дзень пасвіць, а таксама кожны дзень даіць. Выгляд качэўніцы, якая доіць яка падчас завірухі, што намяла ўжо гурбы снегу на спіну яе ці пастуха, які вяртаецца ўвечар такі скалелы, што не можа адчыніць дзверцы ў намёт, — не такі ўжо і рэдкі і дакладна ілюструе суровае жыццё пастухаў на чанданзе.

Качэўнікі Фалы, аднак, прытрымліваюцца іншага пункту гледжання. Калі мы згадалі ім пра ўсе іхнія цяжкасці, яны ўсміхнуліся і сказалі, што ў параўнанні з земляробамі, якія мусяць араць зямлю і вытолваць палі, іх жыццё куды прасцей. Адзін з іх растлумачыў: "Што нам лёгка жывецца — гэта відавочна. Трава расце сама па сабе, жывёліны разнажэўваюцца самі, яны даюць малако і мяса, а мы нічога для гэтага не робім. Дык як жа вы можаце гаварыць, што ў нас цяжкае жыццё?"

У качэўнікаў Фалы фактычна шмат вольнага часу, але яны не жадаюць заставацца без працы. Іх дабрабыт залежыць ад актыўнай адаптацыі да зменлівых умоў асяроддзя. Яны не могуць пазбавіцца ад холаду, ветру і снегу, але могуць памініць іх уздзеянне, калі вырашаюць, як і дзе ім пасвіць жывёлу.

Паколькі ў гэтых людзей няма гаспадарак, а самі яны не шукаюць працы па-за межамі сваёй супольнасці, яны цалкам залежаць ад сваёй жывёлы, якую разглядаюць як невычэрпную крыніцу дабрабыту. Усё вельмі проста: калі яны забяспечаць статак дастатковай колькасцю расліннасці і вады, тады жывёла ў сваю чаргу забяспечвае качэўнікаў сродкамі для існавання. Гэта азначае, што ад сваёй жывёлы ў качэўнікаў дастаткова разнастайных прадуктаў.

Для харчавання статак дае малочныя і мясныя прадукты. Наяўнасць малака, аднак, залежыць ад сезона. Авечкі і козы (87% статак) даюць малако толькі ў перыяд з чэрвеня па верасень, таму летам малака процьма, чаго не скажаш пра зіму і вясну, калі даяцца толькі які. Каб неяк выйсці са становішча, качэўнікі перапрацоўваюць малако, якое летам хутка псуецца, у масла і сыр, якія захоўваюцца доўга.

Кожны дзень на працягу летняга малочнага сезона жанчыны збіраюць свежае малако і ставяць яго на ноч, каб атрымаць аднародную кіслую масу. Раніцай некаторую частку кіслага малака спажываюць,

а з вяршкоў за гадыну збіваюць масла. Калі масла шчыльна зашыць у зроблены са страўніка авечкі пакет, падобны на футбольны мяч, то яго захоўваецца на працягу года. Астатняе кіслае малако награвваюць, каб атрымаць тварог. Частку яго таксама спажываюць у свежым выглядзе, а астатні адціскаюць і высушваюць на сонцы. Атрыманы ў выніку гэтага цвёрды, як камень, сыр таксама захоўваецца вельмі доўга. Такім чынам, качэўнікі распрацавалі эфектыўную сістэму перапрацоўкі малака, што дае ім магчымасць размяркоўваць летні лішак малочных калорый на працягу ўсяго года.

Яшчэ адзін важны кампанент рацыёну качэўнікаў, мяса, таксама нарыхтоўваецца такім чынам, каб максімальна выкарыстаць яго каларыйнасць. Б'юць жывёлу качэўнікі не на працягу ўсяго года, а толькі ў канцы восені. Нас пераконвалі ў тым, што ранейшы ці пазнейшы забой дасць меншую колькасць мяса і тлушчу на адну жывёліну. Менавіта ў гэты перыяд скаціна назапашвае найбольш тлушчу. Позняй восенню да таго ж няма праблемы з тым, як захаваць прыкладна 20 тушаў, што забівае кожная сям'я, бо тэмпература ўжо значна ніжэй нуля.

Жывёла дае качэўнікам, акрамя таго, сыравіну для адзення, жылля і паліва. На чанданзе неабходна пераноснае жыллё, каб яго вытрымала жудасны вецер і моцны град, вельмі частыя ў гэтым рэгіёне. Свае трызальныя намёты гэтыя людзі шыюць з грубай, пакрытай чорнай поўсцю скуры якаў. Каб пашыць цяжкую зімовую робу з воўнай унутры, трэба ад васьмі да дзесяці авечых ці казіных скур. Штаны качэўнікі шыюць з грубатканай шэрсці ці з той жа скуры, падэшвы ботаў — са скуры яка, а гамашы — з воўны. Зімовыя шапкі ў іх, як правіла, з шэрсці ягняці, а страмёны, сумкі і зброя для коней — з воўны і скуры, якія яны зноў жа атрымліваюць са свайго статака.

Жывёла забяспечвае іх таксама палівам для прыгатавання ежы і атрымання цяпла. На чанданзе няма дрэў (нават хмызняку), і без сухога памёту жывёлы (кізяку) жыць там было б немагчыма. А так у качэўнікаў ёсць даступная і невычэрпная крыніца энергіі, сабраць якую — невялікая праца.

Пастаральнаму качэўніцтву ўласцівы мабільны лад жыцця. Які, авечкі і козы выкарыстоўваюцца на Тыбеце ў якасці транспартнага сродку. Наяўнасць транспартнай жывёлы азначае таксама, што качэўнікі могуць ганяцца з прадстаўнікамі іншых сфераў грамадства: ячмень, які яны набываюць у земляробаў, што жывуць на адлегласці месячнага пераходу на паўднёвым усходзе, складае фактычна палову агульнага рацыёну пастухаў. Качэўнікі традыцыйна ганюць самымі рознымі рэчамі, у тым ліку авечай і казінай воўнай, скурамі якаў,

авечак і коз, маслам і жывой скацінай. Вяртаюцца яны з ячменем і іншымі прадуктамі — такімі, як чай і алей. Яны набываюць таксама драўляны посуд, металічныя вырабы, мячы і каштоўнасці.

Транспартная жывёла прыдатная яшчэ для адной справы: з яе дапамогай качэўнікі займаюцца распрацоўкай велізарных солевых радовішчаў на плато Тыбета. Калі глядзіш на гэтыя солевыя адкладанні таўшчынёй каля 30 см з некаторай адлегласці, яны падаюцца бязмежнымі снежавымі палямі. Безумоўна, соль можна выкарыстоўваць і для сябе, але гэта нявыгадна. Шлях да адкладаў солі на паўночны ўсход плато ў абодва канцы займае 70 дзён, і качэўнікі звычайна ладзяць гэты паход вясной. Яшчэ адзін месяц займае дастаўка солі на адзін з паўднёвых рынкаў.

Сваю ролю ў пастаральнай адаптацыі адыгрывае і дзікая жывёла. На тэрыторыі Фалы жыве дастаткова антылоп, газеляў і блакітных авечак, і ўсіх гэтых жывёлін качэўнікі могуць выкарыстоўваць для ежы. Калі справы ідуць добра, качэўнікі строга прытрымліваюцца сваіх будыцкіх перакананняў і не забіваюць жывёлу. Калі ж надараюцца цяжкія часы, паляваннем займаецца практычна кожны. Здаецца, прырода сама выступае ў якасці рэзервовага фонду, які, аднак, выкарыстоўваецца толькі ў крайнім выпадку.

Качавыя пастухі Фалы — выдатны прыклад пастаральнага спосабу жыццезабеспячэння. Праз складаную і высокаэфектыўную сістэму гадоўлі жывёлы і атрымання прадукцыі ад яе яны забяспечваюць сабе надзейнае і больш-мені людскае існаванне ва ўмовах, якія зусім не спрыяюць гэтаму.

Раздзел 6

ЭКАНАМІЧНЫЯ СІСТЭМЫ

Як антрапологі разглядаюць мадэлі эканамічнага развіцця? Трэба адзначыць, што апроч відавочных аспектаў, разгледжаных у папярэднім раздзеле, мадэлі жыццезабеспячэння грунтуюцца на больш шырокіх паняццях, такіх, як вытворчасць, уласнасць і абмен. У гэтым раздзеле мы разгледзім асноўныя *эканамічныя сістэмы*, іх арганізацыйныя і інстытуцыйнальныя структуры. Яны створаны дзеля забеспячэння ўсемагчымых чалавечых патрэб, але, разам з тым, абмяжоўваюць людзей у іх учынках і думках.

СІСТЭМЫ ВЫТВОРЧАСЦІ

Калі наш далёкі продак падняў камень, абчасаў яго і прымайстраваў на канец палкі, каб атрымаць прыладу для паляўніцтва і вайны, ён гэтым распачаў вытворчасць зброі. **Вытворчасць** прадугледжвае значную трансфармацыю аб'екта дзеля культурных мэтаў. Працэс вытворчасці часта мае вынікам фізічнае змяненне аб'екта, але ён можа быць і проста перамяшчэннем аб'ектаў; гэта, напрыклад, калі з асобных камянёў будуець мураваную сцяну. Але вытворчасць — нешта большае, чым простая трансфармацыя; гэта сістэмна арганізаваная серыя аперацый у пэўным сацыяльным і навакольным кантэксце. Вытворчасць мае таксама пэўны экалагічны аспект, вымагае наймаць рабочых, на яе ўплывае арганізацыя грамадства, на якую, у сваю чаргу, уздзейнічае вытворчасць. Антрапологаў цікавіць не столькі вытворчы працэс сам па сабе, колькі сама сістэма вытворчасці, часткай якой гэты працэс і з'яўляецца.

У розных грамадствах вытворчасць можа прымаць самыя розныя формы. У нашых умовах, напрыклад, вытворчасць зброі азначае адмысловы вытворчы працэс, які па сваёй складанасці невымерна пераўзыходзіць тэхналогію вытворчасці каменнай сякеры. Аднак стваральнікі ракет будуць інакш падрыхтаваны і арганізаваны, чым стваральнікі, скажам, дзіды. Больш складаная тэхналогія і наяўнасць падзелу працы — вось найперш тое, што адрознівае нас ад нашых далёкіх продкаў.

АСЯРОДДЗЕ І ВЫТВОРЧАСЦЬ

На сістэмы вытворчасці ўплываюць як прыроднае наваколле, так і сацыяльнае, палітычнае і эканамічнае асяроддзе. Дробная вытворчасць у большай ступені адпавядае прыроднаму асяроддзю, якое забяспечвае ўсе патрэбы ў сыравіне. Такія збіральнікі, як мардуджары Аўстраліі ці ручныя земляробы цэмбага Новай Гвінеі, здабываюць большасць ежы, а таксама сыравіну для вырабу паляўнічых і земляробчых прылад, адзення і жылля непасрэдна з навакольнага асяроддзя. Іх вытворчасць абмежавана асваеннем мясцовых рэсурсаў і здольнасцю пераўтвараць гэтыя рэсурсы ў патрэбныя рэчы. На працягу тысячагоддзяў гэтыя супольнасці мала-памалу развівалі свае вытворчыя магчымасці. Гэтаму спрыялі новыя веды аб прыродных багаццях, а таксама тэхнічныя вынаходніцтвы (дзіда-кідалка ў аўстралійцаў) ці новыя культурныя расліны ў земляробаў Новай Гвінеі. Усё гэта ўносіла змены ў сістэму, аднак не мяняла сутнасці сувязяў паміж вытворчасцю і асяроддзем.

Сістэмы вытворчасці буйных грамадстваў больш гнуткія ў экалагічным аспекце, бо развіццё гандлю дазваляе ім выкарыстоўваць рэсурсы і рынкі значна большых тэрыторый, і яны ўзброены большым запасам тэхналагічных ведаў. Такія вытворчыя сістэмы здольны лепш выкарыстоўваць свае прыродныя рэсурсы. Так, напрыклад, да прыбыцця еўрапейцаў калінга і іншыя народы з поўначы Філіпінаў здабывалі абмежаваную колькасць золата ў зямлі і рэках іх мясцовасці. Аднак сучасная тэхналогія дазволіла кампаніям у пачатку нашага стагоддзя здабываць многа больш каштоўнага металу і зрабіла Філіпіны адным з лідэраў здабычы золата ў свеце.

Тэхналагічная гнуткасць сістэм вытворчасці робіць развіцця грамадствы менш залежнымі ад іх прыроднага атачэння. Бывае, што яны ў вялікай ступені залежаць ад прывазных рэсурсаў. Менавіта ад прывазных рэсурсаў — паліва, адзення, будаўнічых матэрыялаў, харчу і механічных сродкаў накітавалі снегавых — залежаць шматлікія арктычныя супольнасці. Тэхналагічныя магчымасці разам з тым павялічваюць верагоднасць разбурэння прыроднага асяроддзя. Калі экалагічныя выдаткі ад шматвяковай здабычы золата калінгамі былі мінімальнымі, то здабыча карысных выкапняў за апошнія дзесяцігоддзі прынесла значную шкоду не толькі бліжэйшаму наваколлю, але і (дзеля скідвання хімікаліяў у рэкі) фермам і азёрам аддаленых раўнін.

УМОВЫ ФУНКЦЫЯНАВАННЯ ВЫТВОРЧАСЦІ

Як у дробных, так і ў буйных грамадствах не так лёгка забяспечыць умовы для нармальнага функцыянавання эканомікі. Для гэтага трэба вырашыць пытанні пераадолення бедстваў (гэта войны, экалагічныя крызісы і да т.п.), забеспячэння рабочай сілай, размеркавання працы і аплаты яе.

Пераадоленне бедстваў

Для пераадолення часовых ці пастаянных бедстваў тыпу засухі і іншых прыродных катаклізмаў вытворчыя сістэмы звычайна забяспечаны спецыяльнымі механізмамі. Так, збіральнікі прытрымліваюцца саюзніцкіх адносінаў з іншымі абшчынамі, каб пры вычарпанні сваіх рэсурсаў атрымаць дапамогу збоку. Дробныя вытворцы маюць запас харчовых прадуктаў, якія можна выкарыстаць толькі ў надзвычайных выпадках. У нашым грамадстве ў выпадку бедстваў звяртаюцца да альтэрнатыўных рэсурсаў ці да запасных фондаў, а таксама падтрымліваюць непасрэдна вытворцаў, асабліва земляробаў, праз сістэмы матэрыяльнай дапамогі і фондаў.

Прыродныя сілы могуць разбурыць вытворчасць, але яны не мяняюць самой сістэмы вытворчасці. Дзейнасць чалавека сама па сабе спараджае экалагічныя крызісы, што нярэдка пагражаюць стабільнасці вытворчай сістэмы. Многія грамадствы мінулага паволі забівалі сябе, няправільна выкарыстоўваючы зямлю, на якой жылі. Напрыклад, вельмі развітая ў свой час (X-XII стст.) культура анасазі з каньёна Чака (штат Нью-Мексіка) урэшце прыйшла ў заняпад з-за дэградацыі прыроднага асяроддзя [Gumerman, 1988]. Інтэнсіўная высечка лясоў на паліва і будаўнічых матэрыялах прывяла да эрозіі глебы і разбурэння арашальных каналаў. У выніку заняпала ўся сельскагаспадарчая сістэма. Эрозія глебы і змяншэнне плошчы лясоў і сёння з'яўляюцца праблемай нумар адзін для многіх рэгіёнаў свету, пагражаючы дабрабыту грамадстваў, якія шпарка развівваюцца, і нават дабрабыту ўсёй сусветнай супольнасці.

Аднаўленне рабочай сілы

Яшчэ адна важная перадумова функцыянавання любой вытворчай сістэмы — замяшчэнне рабочай сілы. Нагуральна, што ва ўсіх іх існуюць шляхі пастаяннага забеспячэння працаздольнай рабочай сілай. Гэта значыць, у патрэбнай колькасці аднаўляюцца чалавечыя рэсурсы. Людзі, адпаведна, перш чым стаць аб'ектамі вытворчасці,

павінны займаць пэўныя спецыялізаваныя навыкі, а грамадства, у сваю чаргу, абавязана забяспечыць навучанне дзяцей. Дробныя супольнасці абмяжоўвалі рост насельніцтва, усяляк кантралюючы нараджальнасць (інфантацыд, абарты і інш.). Такія захады, поруч з адносна высокай дзіцячай смяротнасцю, адбіліся на тэмпах росту насельніцтва планеты, і на працягу тысячагоддзяў існаваў баланс паміж колькасцю насельніцтва і эканамічным развіццём. Гэты баланс быў драматычна парушаны некалькі стагоддзяў таму; пачынаючы з 40-х гадоў імклівы рост насельніцтва стаў адной з галоўных праблем, з якімі сутыкнуліся шматлікія краіны трэцяга свету.

Тым часам як многія слабаразвітыя краіны маюць сур'ёзныя праблемы з-за хуткага росту іх насельніцтва, у індустрыяльных дзяржаў ёсць цяжасці, звязаныя з нізкімі паказчыкамі нараджальнасці ці скарачэннем насельніцтва. Заможныя людзі па самых розных прычынах лічаць за лепшае мець як мага менш дзяцей. Шмат якія краіны Еўропы і Паўночнай Амерыкі і сёння вымушаны наймаць рабочых з іншых рэгіёнаў свету, каб забяспечыць свае патрэбы ў рабочай сіле. У сучаснай сусветнай сістэме ў выніку эканамічнай няроўнасці і патрэбы ў рабочых руках узнікае своеасаблівы імпорт працоўных. Пачатак гэтаму працэсу быў пакладзены еўрапейцамі: на плантацыях Новага Свету праблема рабочай сілы вырашалася мільёнамі рабоў, прывезеных з Афрыкі. У другой палове XIX ст., пасля ліквідацыі рабства, мільёны рабочых рук для будаўніцтва, здабычы руды і сельскай гаспадаркі на патрэбы каланіяльных капіталістычных эканомік забяспечвалі Індыя і Кітай. Вынікам такіх міграцыйных працэсаў сталася вялікая колькасць нашчадкаў гэтых мігрантаў, раскіданых па ўсім свеце далёка ад радзімы продкаў.

Працоўная міграцыя — з'ява, характэрная не толькі для мінулага. І цяпер больш развітыя еўрапейскія эканомікі залучаюць рабочых з Паўднёвай Еўропы і Сярэдняга Усходу. У 70-х і ў пачатку 80-х гадоў багагаты нафтавыя краіны Сярэдняга Усходу наймалі шмат рабочых з Індыі, Філіпінаў, Паўднёвай Карэі і іншых краін. Вайна ў Персідскім заліве 1991 г. звярнула ўвагу міжнароднай супольнасці на 5 мільёнаў рабочых-мігрантаў на Сярэднім Усходзе (больш паловы — у Саудаўскай Аравіі). Такія краіны, як ЗША, Канада і Аўстралія, у меншай ступені — Японія, працягваюць наймаць мільёны рабочых з маларазвітых краін усяго свету. У 80-я гады ЗША — у параўнанні з ранейшымі дзесяцігоддзямі — прынялі найбольшую колькасць мігрантаў. Як і ў мінулым, засталіся назусім не ўсе. А тыя, што прыжыліся, зрабілі яшчэ больш стракатым этнічны малонак

Злучаных Штатаў Амерыкі — малонак, які характэрны для большасці сучасных грамадстваў свету.

Мігранты, што прыежджалі ў ЗША, Канаду і Аўстралію, да нядаўняга часу былі пераважна выхадцамі з Еўропы. Аднак становішча перамянілася, і сёння ўжо нееўрапейцы складаюць большасць сярод мігрантаў; у асноўным гэта кітайцы і індусы. Хоць першы індус прыехаў у ЗША яшчэ к 70-м гадам XVIII ст. (з Мадраса), большая частка іх мігрыравала на працягу апошніх 30 гадоў. Цяпер іх тут каля 800 тысяч чалавек, і гэтая лічба штогод павялічваецца яшчэ на 20 тысяч. Большасць з іх — гэта прафесійна падрыхтаваныя і прадпрымальныя гуджараты і сікхі. Сёння амерыканскія індусы складаюць самую жыццяздольную імігранцкую супольнасць у ЗША. Але, з другога боку, масавы ад'езд пагаршае становішча на іх радзіме. Міграцыя пазбаўляе слабаразвітыя краіны кваліфікаванай рабочай сілы, тым больш што магчымасці гэтых краін наймаць яе ўвогуле абмежаваныя.

Падзел працы і аплата, пол і падзел працы

Існаванне розных відаў працы і розная ацэнка іх менш за ўсё абумоўлены прыроднымі фактарамі. Як *падзел працы*, так і аплата яе — гэта з'явы сацыякультурнага паходжання. Непарыўнасць вытворчага працэсу вымагае, каб людзі былі згоднымі з яго арганізацыяй. Апошняе больш характэрна для дробных, а не буйных грамадстваў. Рух прафесійных саюзаў і жанчын за свае правы — ярскія прыклады таго, як у сучасных буйных грамадствах людзі ўспрымаюць існуючы парадак наймання рабочых і іх матэрыяльнага заахвочвання. Аўтаматычнай згоды з тым, што ёсць, нельга чакаць нават і ў слабаразвітых грамадствах. Так, жанчыны мундуруку і мардуджара, гэтак жа як і іхнія амерыканскія сучасніцы, скардзяцца на тое, што атрымліваюць самую дакучлівую і не самую прэстыжную працу.

У большасці выпадкаў, аднак, незадаволенасць людзей мала ў чым мяняе сітуацыю. Замест таго, каб разглядаць праблему комплексна, у повязі з усёй сістэмай, людзі часта скіроўваюць крытыку на асобных прадстаўнікоў сістэмы — благага кіраўніка, правадыра, караля або прэзідэнта. Кадравыя змены могуць палегчыць умовы, але яны наўрад ці змяняць саму сістэму вытворчасці. Фактычна ж падобныя перыядычныя захады хутчэй умацоўваюць сістэму, чым рэфармуюць яе.

Тым не менш, перамены ўсё ж адбываюцца. Гэта можа быць вынікам змянення, скажам, рыначных умоў. Нязначныя віды дзейнасці могуць выйсці на першы план і змяніць усю сістэму

вытворчасці. У шматлікіх супольнасцях Гватэмалы мужчыны займаюцца сельскай гаспадаркай і вырабляюць асноўную частку неабходнай для жыцця прадукцыі; жанчыны ж адказваюць за хатнія справы і за вытворчасць рэчаў на продаж. Яны таксама ткуць і займаюцца ганчарствам, г. зн. тым рамяством, якое ў самой абшчыне не карыстаецца асаблівай павагай. Аднак з паліпшэннем шляхоў зносін і з наплывам турыстаў могуць з'явіцца знешнія рынкі збыту глінянага посуду і тканых вырабаў. Урэшце заняткі жанчын могуць стаць больш прэстыжнымі. У гэтым выпадку папулярнасць керамічнай вытворчасці спрыяе ўтварэнню сямейных жаночых груп, якія прыходзяць на змену земляробчым мужчынскім групам у якасці галоўных адзінак вытворчасці — мужчыны на гэты раз ператвараюцца ў гандлёвых пасрэднікаў. Такія змены памяншаюць ролю мужчынскіх сувязяў па-за межамі сям'і і, адпаведна, павялічваюць значэнне сувязяў паміж занятымі ў керамічнай вытворчасці жанчынамі.

Змены ў сістэмах вытворчасці нярэдка вынікаюць з супадзення ўнутраных і знешніх фактараў. На працягу абедзвюх (першай і другой) сусветных войнаў скарачэнне рабочай сілы ў такіх краінах, як ЗША і Вялікабрытанія, вызваліла шмат працоўных месцаў для жанчын у галінах традыцыйна "мужчынскіх". Гэта адыграла важную ролю ў перааформленні працы паводле полавой прыкметы і паслужыла каталізатарам сучаснага жаночага руху — руху, які выклікаў далейшыя змены ў падзеле працы. Усім сістэмам вытворчасці ўласцівы ўнутраныя супярэчнасці, якія, у сваю чаргу, могуць прывесці да радыкальных зрухаў.

РАЗМЕРКАВАННЕ І АБМЕН

Недастаткова толькі вырабляць прадукцыю — павінна існаваць сістэма яе збыту. У людзей розныя патрэбы, густы, жаданні, і часта бывае так, што ў нас альбо чаго-небудзь бракуе, альбо, наадварот, ёсць лішак пэўнага прадукту, які патрабуе збыту. Адным з асноўных і актуальных для ўсіх грамадстваў пытанняў, якое, да таго ж, можа быць галоўнай прычынай сацыяльных канфліктаў, з'яўляецца пытанне размеркавання прадуктаў вытворчасці і рэсурсаў.

Уласнасць

Паняцце **ўласнасці** як прызнанага верхаўства, панавання і ўлады над фізічным аб'ектам, працэсам ці ідэяй — цэнтральны момант у агульнай канцэпцыі размеркавання і абмену. Амаль у

кожным грамадстве ўласнасць — гэта паняцце комплекснае. Так мы гаворым, што ў нашым грамадстве чалавек з'яўляецца ўласнікам свайго дома. Але з дапамогай розных дзяржаўных і грамадскіх інстытутаў дзяржава, сям'і ці нават суседзі асобы могуць дастаткова сур'ёзна ўздзейнічаць на "лёс" гэтага дома. У шэрагу выпадкаў паліцэйскія ці іншыя прадстаўнікі аховы парадку могуць увайсці ў дом без дазволу ягонага ўладальніка. Банк, які валодае закладной на дом, таксама мае правы на яго; нявыплата падаткаў можа прывесці да страты ўласнасці. Нафтавыя кампаніі могуць прасвідаваць дол на месцы дома, рудаздабывальныя кампаніі — зрабіць пад яго падкоп, а гарадскія або дзяржаўныя ўлады — нават знесці яго і пабудаваць на гэтым месцы парк, адміністрацыйны будынак ці пракласці дарогу.

У пінтубі, племені збіральнікаў аўстралійскай пустыні, уласнасць вызначаецца словам "канынінна", якое можна перакласці як "валоданне", "трыманне" ці "дагляданне" [Myers, 1982, с.83]. Слова ўжываецца для абазначэння валодання фізічным аб'ектам ("Я маю дзве дзіды"), адносінаў паміж бацькамі і дзецьмі ("Мой бацька даглядаў і выхаваў мяне"), а таксама правоў, якімі могуць валодаць асобы ці калектывы ў адносінах да святых месцаў (вір, камяні-валуны ці пячора), рэлігійных цырымоній, песень і малюнкаў. У пінтубі паняцце ўласнасці ўключае ў сябе як кантроль, так і пачуццё адказнасці. Чалавек "валодае" дзіцем ці святым месцам, але ж гэта прадугледжвае і адказнасць за сваю ўласнасць. Пры гэтым ідэя ўласнасці забяспечана сістэмай маральных устаноў, вядомай як "закон", які вызначае ступень адказнасці.

Уласнасць на зямлю для пінтубі азначае перадачу ў спадчыну святых мясцін ды звязаных з імі тэрыторый і ўключае абавязак выконваць адпаведныя рытуалы ў гэтых мясцінах. Няздольнасць выконваць такія абавязкі ўплывае не толькі на статус чалавека, але і пагражае маральнаму і сацыяльнаму ладу жыцця пінтубі. Не цяжка прасачыць, наколькі гэтыя погляды разыходзяцца з еўрапейскімі і як розныя падыходы да ўласнасці абумовілі канфлікты і непаразуменні паміж абарыгенамі і еўрапейцамі, калі апошнія пасяліліся ў Аўстралію.

Размеркаванне багацця: няроўнасць і развіццё

Незалежна ад таго, як вызначаецца ўласнасць, ва ўсіх грамадствах ёсць людзі, якія ў параўнанні з іншымі валодаюць выключна вялікім дастаткам. Няроўнае размеркаванне **багацця** (аб'ектаў ці рэсурсаў, што маюць непасрэдную карысць ці абменную вартасць) з'яўляецца універсальнай характарыстыкай чалавечага грамадства.

Для шматлікіх дробных грамадстваў, асабліва калі параўнаць становішча мужчын і жанчын, характэрна меншая няроўнасць. Па меры развіцця вытворчых сіл няроўнасць у грамадстве павялічваецца. З ростам няроўнасці, у сваю чаргу, развіваецца сістэма грамадскага кантролю (паліцыя і войска), якія падтрымліваюць існуючую няроўнасць.

Разам з тым пры размеркаванні багацця існуюць істотныя адрозненні. Так, сярод мардуджараў, што жывуць у суровых умовах аўстралійскай Заходняй пустыні, захоўваецца значна большая маёмасная роўнасць, чым сярод племені ціві, якое жыве ў значна лепшых умовах поўначы Аўстраліі. У сучасных індустрыяльных грамадствах ступень няроўнасці таксама розная. У такой краіне, як Данія, багацце размеркавана куды больш раўнамерна, чым, скажам, у ЗША. Атрымліваецца, што нават у самым "справядлівым" з сучасных грамадстваў няроўнасць значна большая, чым у абарыгенаў ціві.

У рэшце рэшт, у сусветным маштабе няроўнасць падзяліла краіны на тых, што лічацца "развітымі", і на так званыя "адсталыя", ці "тыя, што развіваюцца". У ліку развітых — краіны Еўропы, Паўночнай Амерыкі і Японія. Адносна заможнымі лічацца індустрыялізаваныя краіны былога сацыялістычнага лагера ды некалькі буйных нафтаздабывальных дзяржаў (такіх, як Саудаўская Аравія ці Сінгапур). Астатнія 120 адсталых краін характарызуецца адносна нізкім узроўнем жыцця, высокімі тэмпамі росту насельніцтва і суцэльнай эканамічнай ды тэхналагічнай залежнасцю ад эканамічна развітых дзяржаў. У большасці гэтых краін багацце размеркавана вельмі непрапарцыянальна — нешматлікая эліта кантралюе асноўную частку нацыянальнага прыбытку, асобныя магнаты варочаюць мільёнамі, калі не мільярдамі даляраў, між тым як большасць вясковай і гарадской беднаты ледзьве зводзіць канцы з канцамі.

Формы абмену

Размеркаванне багацця ў межах грамадства ёсць вынік **абмену** рэсурсамі, таварамі, ідэямі і паслугамі. Эканамічны абмен з'яўляецца універсальнай прыкметай жыцця чалавечага грамадства. Пры любым сацыяльным ладзе задавальненне некаторых чалавечых патрэб ці жаданняў залежыць ад іншых людзей: ад нараджэння да смерці жыццё вымагае ад нас, каб нашы магчымасці і ўяўленні ўвесь час адпавядалі зменлівым навакольным умовам. Працэс абмену грунтуюцца на прынцыпе **ўзаемнасці** (ўзаемнага абмену таварамі і паслугамі) і выступае ў формах пераразмеркавання і рынкавага абмену.

УЗАЕМААБМЕН. Антраполог Маршал Салінз выдзяляе тры віды ўзаемаабмену: звычайны, збалансаваны і негатыўны [Sahlins, 1965]. *Звычайны ўзаемаабмен* характарызуецца дарэннем, што не прадугледжвае тэрміновай аддачы; гэта, напрыклад, абмен прадуктамі ў межах сямейнай групы. Пры *збалансаваным абмене*, калі, скажам, сан абменьвае ў цвана шкуры жывёл на пэўную колькасць тытуню [Marshall, 1961] ці калі земляробы маяя дапамагаюць адзін аднаму ў працы на полі, мае месца ўжо відавочнае спадзяванне на хуткі зварот. *Негатыўны ўзаемаабмен* ёсць спроба выкарыстаць іншага ў сваіх мэтах — прымусіць абменьваць тое, што ён ці яна лічаць за лепшае захаваць, альбо пераканаць чалавека, што атрыманае ім больш вартае за тое, што ён даў узамен.

ПЕРАРАЗМЕРКАВАННЕ. У *пэраразмеркавальных сістэмах абмену* маёмасць спачатку назапашваецца, а потым пераразмяркоўваецца. Пэраразмеркаванне можа прымаць розныя формы — такія, напрыклад, як падаткаабкладанне і дабрачыннасць. З мэтай забеспячэння нармальнага функцыяніравання і наладжвання сваёй інфраструктуры (будаўніцтва дарог, портаў і г.д.) усе дастаткова развітыя грамадствы распрацавалі пэўныя механізмы збору сродкаў ад сваіх грамадзян. У нашым грамадстве, як і ў многіх іншых, гэтай мэце служыць **падаткаабкладанне**. Гэта значыць, што, згодна з прынятымі законамі, грамадзяне аддаюць ураду пэўную частку свайго даходу; урад, у сваю чаргу, абавязваецца бараніць сваіх грамадзян ад знешняй пагрозы, забяспечваць законнасць і парадак, развіваць інфраструктуру і ўтрымліваць іншыя неабходныя для жыцця людзей службы.

У індзейцаў паўночна-заходняга ўзбярэжжа Паўночнай Амерыкі ў якасці сродку пераразмеркавання выступае звычай, які называецца *потлач*. Асобныя людзі ці групы людзей выкарыстоўваюць тэатралізаваныя святы і дабрачынныя акцыі дзеля ўмацавання свайго статусу. Падобныя формы святкавання і дабрачыннасці распаўсюджаны ў дробных земляробчых і рыбацкіх супольнасцях і служаць галоўным сродкам эканамічнага абмену сярод членаў розных сацыяльных груп.

У квяіютляў Брытанскай Калумбіі ў якасці падарункаў пры цырымоніі дарэння былі рабы, каноз, шарсцяныя коўдры, розныя прамысловыя вырабы і пласціны медзі, якія цаніліся вельмі высока. Коўдры амерыканскай вытворчасці былі найбольш распаўсюджанымі падарункамі ў канцы XIX — пачатку XX ст. (у адной цырымоніі дарэння магло быць некалькі тысяч такіх коўдраў), і яны служылі галоўнай адзінкай разліку. Само свята ладзілася на прыватныя

сродкі асобы-арганізатара з нагоды нараджэння першага дзіцяці, вяселля ці ініцыяцыі — уступлення плямённіка ў таёмнае брацтва. Масавае баляванне забяспечвала арганізатару высокі сацыяльны статус.

Рыхтуючыся да свята потлач, чалавек набываў патрэбныя рэчы ў сваіх сваякоў (галоўным чынам пазычаў на выгадных для апошніх умовах). Падчас цырымоніі рэчы размяркоўваліся паміж членамі сваяцкай групы і проста знаёмымі, а таксама сярод людзей з іншых абшчын. Такім чынам, пераразмеркаванне тавараў адбывалася як сярод прадстаўнікоў пэўнай сваяцкай суполкі, так і па-за яе межамі. Потлач як сродак міжабшчыннага пераразмеркавання дазваляў таксама рэалізоўваць харчовыя прадукты, якія хутка псаваліся. Эліта заўзята спаборнічала ў выяўленні шчодрасці: потлач давала магчымасць узняцца вышэй па грамадскай лесвіцы. Больш таго, запрошаныя не проста атрымлівалі рэчы, але і бралі актыўны ўдзел у арганізацыі свята.

РЫНКАВЫ АБМЕН. Складовымі часткамі **рынкавага** абмену з'яўляюцца продаж і набыццё тавараў. Галоўнае тут — вызначэнне цаны, што залежыць перш-наперш ад такіх аб'ектыўных эканамічных фактараў, як попыт і прапанова, а не ад суб'ектыўных — сваяцкіх сувязяў ці грамадскага становішча. Асабліва важную ролю рынкавы абмен адыгрывае ў сітуацыі, калі ўзаемадзеяннічаюць незнаёмыя людзі. Менавіта як галоўная сістэма абмену рынкавы абмен трывала замацаваўся ў сучасным свеце.

Сродкі абмену

Грошы выкарыстоўваюцца ў якасці сродку абмену там, дзе мае месца дэперсаналізацыя эканамічных адносін. Тэрмін **грошы** адносіцца не так да самога фізічнага аб'екта, як — што больш важна — да звязаных з ім уласцівасцяў — даўгавечнасці, абарачальнасці і прыдатнасці для самых розных функцый. Як адзначае Бэлшоу, усе гэтыя функцыі залежаць ад паняцця *ліквіднасці*, альбо "адноснай лёгкасці, з якой тавар... можа быць абменены" [Belshaw, 1965, с.9].

Існуюць два асноўныя тыпы грошай: спецыяльныя і універсальныя. Тэрмін **спецыяльныя грошы** адносіцца да аб'ектаў, што служаць сродкам абмену толькі пры пэўных абставінах; на іх можна абмяняць абмежаваныя віды тавараў і паслуг. Каровы, свінні, каштоўнасці і адзенне з'яўляюцца распаўсюджанымі відамі спецыяльнага разліку. Насельніцтва аднаго з рэгіёнаў Ірыян-Джаі, напрыклад, выкарыстоўвае з мэтай абмену адзенне [Elmberg, 1968]. Такое адзенне не носяць, яно служыць выключна для абмену, у

прыватнасці, падчас шлюбнага рытуалу. Чалавек, які павінен аддаваць адзенне, набывае яго задоўга да шлюбу. Адзенне выкарыстоўваюць таксама для выплаты штрафаў. Так, уцёкі з чужой жонкай у племені карандоры ацэньваюць у 150 адзінак адзення і дзве свінні, якімі трэба "заплаціць" пакрыўджанаму боку. Адзенне з'яўляецца і сімвалам заможнасці, з-за чаго багатыя суплямённікі часам наўмысна парушаюць шлюбныя законы, паколькі выплата штрафу дае "выдатную магчымасць прадэманстраваць сваё багацце" [Sanggenafa, 1990, с.96].

Універсальныя грошы адрозніваюцца ад іншых іх відаў сваёй прыдатнасцю для любых аперацый. Імі можна заплаціць за большасць матэрыяльных рэчаў і паслуг. Такая грашовая форма абмену спрашчае правядзенне эканамічных аперацый з незнаёмымі людзьмі. У гэтай агульнапрынятай грашовай сістэме можна ацаніць багацце чалавека, вартасць ягонай працы і нават інтэлект.

Увядзенне універсальных грошай у грамадствах, дзе яны дасюль не выкарыстоўваліся, вядзе да істотных перамен. Так, напрыклад, замена універсальнымі грашымі жывёлы ў якасці пасагу пры заключэнні шлюбу ва Усходняй Афрыцы дала маладым людзям большую асабістую свабоду. З цягам часу яна панізіла ролю бацькоўскай апекі і самой палітычнай сістэмы, заснаванай на кланавай арганізацыі грамадства. Акрамя таго, гэтая замена садзейнічала разбурэнню калектыўнай сваяцкай уласнасці на статкі жывёлы. Выкарыстанне універсальных грошай у рынкавым абмене сталася важнай прыступкай і да ўтварэння сучаснай сусветнай сістэмы. Універсальныя грошы з'яўляюцца адным з найбольш дзейсных сродкаў інтэграцыі грамадстваў у сусветную эканоміку; свабоднае перамяшчэнне грашовых сродкаў мае як прамое, так і ўскоснае ўздзеянне практычна на ўсе бакі жыцця. І хоць агульныя грошы ўжо даўно ўсталяваліся ў якасці пануючага сродку абмену, спецыяльныя грошы і абмен паводле эквіваленту ўсё яшчэ захоўваюцца нават у індустрыяльна развітых грамадствах. Прыкладам можа быць абмен запчасткамі да Harley-Davidson сярод матацыклістаў у ЗША. Так, хоць матацыклісты і звязаны з агульнай эканамічнай сістэмай, абмен запчасткамі ў межах групы не страціў свайго сацыяльнага і эканамічнага значэння. Утрыманне матацыклаў — што з'яўляецца асноўным паказчыкам групавой ідэнтычнасці — у вялікай ступені абавязана на сістэму менавага гандлю, сістэму, якая істотна памяншае іх залежнасць ад навакольнай рынкавай эканомікі. У адной з такіх групавых у Тэхасе, Bandidos, каб адрамантаваць таварышу матацыкл, яго сябры "наведваюць іншых рокераў, нават тых, хто не належыць да Bandidos. Практычна ўсе неабходныя запчасткі выменьваюцца ў

іншых харлей-рокераў. Асобныя запчасткі, скажам, поршневыя кольцы, яны набываюць у прадстаўнікоў кампаній, але ніводзін з рокераў не рады мець з імі справу. У іх вачах агенты па продажы «Харлеяў» не нашмат лепшыя за гандзяроў-піратаў" [Reaves, 1978, с.214].

Актыўны абмен запчасткамі ў гэтых групах часткова з'яўляецца вынікам таго, што іхнія матацыклы, Harley-Davidson, у адрозненне ад іншых, можна без праблем утрымліваць незалежна ад рынку. У матацыклаў гэтай маркі існуе толькі тры віды матораў, і таму стварэнне фонду неабходных запчастак — адносна простая справа.

Рэгіянальны і сусветны гандаль

Эканамічныя сістэмы амаль не бываюць самадастатковымі. **Гандаль**, ці абмен таварамі паміж рознымі краінамі або рэгіёнамі — вось асноўная рыса ўсіх эканамічных сістэм. Пошук рэсурсаў і рынкаў па-за межамі пэўнага грамадства, безумоўна, з'ява не новая. Але беспрэцэдэнтнымі з'яўляюцца маштабы сучаснага сусветнага гандлю — гэтак жа, як і ступень яго ўздзеяння на жыццё людзей. Сёння нават у малых, адносна ізаляваных вёсках людзі могуць вырабляць прадукцыю для аддаленых рынкаў і карыстацца таварамі з самых розных куткоў свету.

З даўніх часоў прадстаўнікі невялікіх супольнасцей часта ўступалі ў досыць складаны абменныя адносіны паміж сабою. Да высокараспрацаваных сістэм абмену належала, напрыклад, сістэма "Кула" на астравах каля ўсходняга ўзбярэжжа Новай Гвінеі [Leach and Leach, 1983]. Дзеля цырымання гандлю каштоўнымі каралі і бранзалетаў з гандлёвымі партнёрамі іншых астравоў людзі выбіраліся ў цяжкія падарожжы на каное. Распаўсюджванне бранзалетаў і каралёў ішло ў супрацьлеглых кірунках [гл. схему на с.147], што спрыяла існаванню вялікай гандлёвай сеткі паміж астраўнымі народамі. Так, трабрыяндскія жыхары прывозілі бранзалеты на востраў Добу, а ўзамен атрымлівалі каралі. Гандлёвае партнёрства перадавалася ў спадчыну і ўсталёўвала сацыяльна і эканамічна важную сістэму сувязяў. Абмен каштоўнасцямі суправаджаўся складанымі святочнымі рытуаламі, паднясеннем падарункаў і менавым гандлем самымі рознымі таварамі.

Гандаль развітых краін характарызуецца пастаянным абарачэннем вялікай колькасці разнастайнага тавару і больш развітымі гандлёвымі сеткамі. Развіццём такіх сетак суправаджаўся рост ранніх імперый. Старажытныя фінікійцы, напрыклад, на мяжы 2-га і 1-га тысячагоддзяў да н. э. усталявалі гандлёвыя сувязі па ўсім Міжземнамор'і

з выходамі ажно да Індыі. Арабскія маракі, а за імі наземныя караваны за вялікую плату дастаўлялі ў Рымскую імперыю з усходніх астравоў Інданезіі гваздзіку для кулінарнага ўжытку і духмяныя рэчывы для храмаў. У Новым Свеце вялікую гандлёвую сетку стварылі ацтэкі: яна ўключала ўсю Мексіку і Цэнтральную Амерыку і даходзіла да поўначы Паўднёвай Амерыкі.

Галоўнай задачай еўрапейскіх марскіх падарожжаў было адкрыццё новых гандлёвых шляхоў і новых крыніц багацця па ўсім свеце. Калумб плыў у Новы Свет не дзеля простага цікаўнасці, а на пошук гандлёвых шляхоў. Пошукі еўрапейцамі сыравіны і новых рынкаў для сваёй прадукцыі перайначылі свет і стварылі аснову сучаснай сусветнай цывілізацыі. Краіны-каланізатары імкнуліся перабудаваць свет згодна са сваімі эканамічнымі патрэбамі. І тыя посткаланіяльныя грамадствы, якія сёння вывучаюцца антрапологамі, адбітак гэтай каланіяльнай экспансіі.

Такія тэрміны, як *глобалізацыя* і *глобальная эканоміка*, выразна выяўляюць гандлёвую ўзаемазалежнасць у сучаснай сусветнай эканоміцы (гл. "Нататкі антрапалага" ў канцы раздзела). Асабліва добра гэта відаць на прыкладзе вытворчасці электронікі — у свеце цяжка знайсці якую-небудзь вёсачку без радыёпрыёмнікаў, магнітафона ці тэлевізара. Сыравіна для вытворчасці магнітафона або тэлевізара — металы, нафтапрадукты і інш. — могуць пастаўляцца з

Абменная сістэма "Кула" — гандлёвае кола. У гэтай дасканалай сістэме абмену жыхары Трабрыяндскіх астравоў перадаюць каралі на абмен па коле паводле стрэлкі гадзінніка ад адной групы астравоў да другой, а бранзалеты, на якія мяняюць каралі, перадаюцца супроць стрэлкі гадзінніка

дзясяткаў краін. Асобныя кампаненты могуць вырабляць у Малайзіі, Мексіцы, Тайвані ці ў любой іншай краіне, а ў адно цэлае іх будуць збіраць у нейкім іншым месцы. Гатовы магнітафон ці тэлевізар можа прайсці праз некалькі краін, пакуль, нарэшце, не асядзе ў чыйсьці хаціне ў гарах Папуа Новая Гвінея ці ў амазонскіх джунглях.

ДАЧЫНЕННІ ПАМІЖ ВЫТВОРЧЫМІ СІСТЭМАМІ

Існуюць тры асноўныя тыпы дачыненняў паміж вытворчымі сістэмамі: сімбіятычная дапаўняльнасць, іерархічная дапаўняльнасць і прамая канкурэнцыя. Усе яны не выключаюць адна адну і могуць пераплятацца, выяўляючы фундаментальныя, найбольш спецыфічныя свае адрозненні; яны таксама звязаны з сістэмай сацыяльных і палітычных адносін у грамадстве.

Сімбіятычная дапаўняльнасць

Сімбіятычная дапаўняльнасць характарызуе такія ўзаемаадносіны дзвюх розных сістэм вытворчасці, калі кожная з іх дае іншай неабходныя тавары і паслугі і пры гэтым ніводная не з'яўляецца дамінуючай. Сацыяльныя адзінкі пры такой форме эканамічнай узаемазалежнасці, як правіла, адносна роўныя і палітычна незалежныя. Сімбіятычная дапаўняльнасць уласціва галоўным чынам дробным сістэмам вытворчасці. Рост вытворчасці прыводзіць да большай няроўнасці і, адпаведна, канфліктаў.

Сімбіятычная дапаўняльнасць можа прымаць самыя разнастайныя формы. Часам адну і тую ж зямлю ў розных, але дапаўняльных мэтах выкарыстоўваюць дзве супольнасці. Некаторыя качавыя жывёлаводы Сярэдняга Усходу, напрыклад, улетку пасуць свае статкі ў горных раёнах, а зімой пераганяюць іх на раўнінныя палаткі, што пакінуты земляробамі пасля збору ўраджаю. Жывёла харчуецца і адначасова ўгнайвае палі. У такіх стасунках можа мець месца і дадатковы інтарэс, калі качэўнікі абменьваюцца з земляробамі воўнай і сырам, з аднаго боку, і прадуктамі земляробства — з другога.

Аддаленыя групы могуць узаемадапаўняць адна адну, забяспечваючы неабходнымі рэчамі, якіх няма ў той ці іншай мясцовасці. Такія лясныя збіральнікі, як масу Паўднёвай Амерыкі і бамбуці Афрыкі, у абмен на прадукцыю земляробства і рамесныя вырабы забяспечваюць сваіх суседзяў дарамі лесу. Бываюць выпадкі, аднак, калі раўнавага парушаецца. Часам збіральнікі бяруць верх над

земляробамі, адбіраючы іх зямлю. Суседзі таксама не заўсёды добра абыходзяцца з бамбуці і масу, якіх лічаць ніжэй за сябе, хоць абедзве гэтыя супольнасці здольныя да значнай сацыяльнай і палітычнай самастойнасці. Земляробы ў пошуках новай зямлі і лесарубы-гандляры вышчыскаюць бамбуці з традыцыйных месцаў жыхарства, а на землі масу ўсё часцей замахваюцца перасяленцы, урадавыя чыноўнікі і місіянеры.

Іерархічная дапаўняльнасць

Іерархічная дапаўняльнасць будзе называцца такі тып узаемаадносін паміж сістэмамі, пры якім яны хоць і дапаўняюць адна адну, але іх стасункі відавочна няроўныя і характарызуюцца як адносіны панавання і эксплуатацыі. Гэта мадэль звязана з большымі сацыяльнымі ўтварэннямі і з фарміраваннем дзяржаў і імперый. Звычайная мадэль такога тыпу адносін уключае існаванне эканамічна моцнай дзяржавы, якая будзе кантраляваць рэсурсы, прадукцыю і рынкі слабейшых дзяржаў з менш развітой эканоміяй. Іх панаванне можа быць прамым, як у эпоху каланіялізму, ці ўскосным — праз кантроль над стратэгічнымі рэсурсамі і маніпуляванне палітыкай на месцах.

Прыклад развіцця структуры іерархічнай дапаўняльнасці дае Заходняя Афрыка. Заходнюю Афрыку да з'яўлення еўрапейцаў складалі малыя імперыі, гарады-дзяржавы, якія мелі гандлёвыя зносіны з аддаленымі рэгіёнамі, і шматлікія самастойныя вёскі — земляробчыя абшчыны. Пачынаючы з XVI ст. еўрапейцы ўсталявалі кантроль над узбярэжжам і пачалі гандляваць з мясцовымі афрыканскімі дзяржавамі, абменьваючы еўрапейскія прамысловыя тавары (у першую чаргу — зброю) на рабоў гэтай часткі кантынента. Рабы выкарыстоўваліся для патрэб каланіяльнай эканомікі ў Паўночнай і Паўднёвай Амерыцы. Удзел у гэтым гандлі афрыканскіх дзяржаў садзейнічаў іх хуткай мілітарызацыі, некаторыя пашырылі сферы свайго ўплыву на іншыя краіны і на земляробчыя вёскі, якія і давалі большасць рабоў. Калі ў XIX ст. рабства было адменена, заходнеафрыканскія грамадствы пераарыентаваліся на вытворчасць сельскагаспадарчай прадукцыі для еўрапейскіх рынкаў. На працягу другой паловы XIX ст. еўрапейскія краіны ўзялі гэтыя дзяржавы пад прамы кантроль і яшчэ больш скіравалі мясцовую вытворчасць у рэчышча ўласных эканамічных патрэб.

Прамая канкурэнцыя

Прамая канкурэнцыя ўзнікае ў адносінах паміж сацыяльнымі ўтварэннямі з рознымі сістэмамі вытворчасці, калі яны ўступаюць у канфлікт за выкарыстанне адных і тых жа важных рэсурсаў. Гэтая мадэль вынікае з павелічэння памераў грамадства і часцей за ўсё прадстаўлена сітуацыяй, калі адна сістэма вытворчасці падпарадкоўвае і разбурае іншую. Звычайная з'ява сучаснасці — гэта канфлікт паміж індустрыяльнымі і слабаразвітымі грамадствамі, калі першыя імкнуцца захапіць новыя рэсурсы і пагражаюць тым самым жыццядзейнасці малых народаў.

Бразільскія індзейцы басейна Амазонкі мундуруку і янамамі яшчэ зусім нядаўна жылі як адносна аўтаномныя збіральнікі і земляробы. Але ў апошнія дзесяцігоддзі іх традыцыйныя месцы жыхарства прыцягнулі ўвагу звонку ў якасці крыніцы будаўнічых матэрыялаў, мінеральных рэсурсаў, зямлі пад пашу і земляробства. Індзейцы, якія спрабавалі супраціўляцца такому ўмяшанню ў сваё жыццё, былі або забіты, або мусілі адступіць яшчэ далей у джунглі ці апынуліся ў рэзервацыі. Там яны здольны падтрымліваць штосьці падобнае на традыцыйны лад жыцця, а ў некаторых выпадках маюць магчымасць лепш адаптавацца да новых умоў асяроддзя, хоць толькі асобныя рэзервацыі можна лічыць прымальным месцам для жыцця. Хто выжыў па-за межамі рэзервацый, асуджаны на пошук новых спосабаў існавання — працуюць слугамі і чорнарабочымі, становяцца жабракамі і прастытуткамі, паколькі іх традыцыйная адаптацыйная ніша ў эканоміцы знікла.

КАРОТКІ ЗМЕСТ

Эканамічныя сістэмы ўключаюць мадэлі вытворчасці, уласнасці і абмену. Вытворчасць — арганізаваная ў пэўным сацыяльным і навакольным кантэксце серыя аперацый па трансфармацыі пэўнага аб'екта ў культурных мэтах. Антраполагаў цікавяць сістэмы вытворчасці ўвогуле, а не асобныя яе аперацыі. Вытворчыя сістэмы павінны мець механізмы пераадолення бедстваў і экалагічных крызісаў, пастаяннага замяшчэння рабочай сілы, падзелу працы і размеркавання створанага.

Паняцце ўласнасці не зводзіцца да прызнанага верхавенства, панавання і ўлады над фізічным аб'ектам, працэсам ці ідэяй; яно нашмат складаней. Існуюць значныя адрозненні ў памерах ўласнасці як паміж асобнымі грамадствамі, так і ў межах кожнага з іх.

Найбольшыя кантрасты ў размеркаванні багацця існуюць ў вялікіх грамадствах.

Як у межах грамадстваў, так і паміж імі багацце размяркоўваецца згодна з мадэлямі абмену. Існуюць тры асноўныя мадэлі: узаемаабмен, пераразмеркаванне і рынкавы абмен. Пры ўзаемаабмене людзі абменьваюць адзін від тавару ці паслугі на другі. Пераразмеркаванне мае такія формы, як падаткаабкладанне, дабрачынная дзейнасць і рытуалы дарэння. Рынкавы абмен характарызуецца набыццём і продажам тавараў праз выкарыстанне спецыяльных і універсальных грошай.

У сённяшнім свеце засталася няшмат грамадстваў, ізаляваных ад сусветнай эканамічнай сістэмы. Распаўсюджанай формай узаемадзеяння паміж сацыяльнымі адзінкамі выступае гандаль. Адносіны паміж сістэмамі вытворчасці могуць выяўляцца ў формах сімбіятычнай дапаўняльнасці (кожная з сістэм забяспечвае патрэбы іншай), іерархічнай дапаўняльнасці (адна з сістэм дамінуе над іншай ці эксплуатае яе) ці прамой канкурэнцыі (канфлікт звязаны з выкарыстаннем важных прыродных рэсурсаў).

ЛІТАРАТУРА ПА ТЭМЕ

Асноўныя з прац па эканамічнай антрапалогіі:

- Clammer, John, editor. *The New Economic Anthropology*. London: Macmillan, 1978.
 Plattner, Stuart, editor. *Economic Anthropology*. Stanford: Stanford University Press, 1989.
 Sahlins, Marshall. *Stone Age Economics*. Chicago: Aldine, 1972.
 Seddon, David, editor. *Relations of Production*. London: Frank Cass, 1978.

Даследаванні па асобных аспектах эканамічнай антрапалогіі:

- Appadurai, Arjun, editor. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. New York: Cambridge University Press, 1986.
 Babb, Florence E. *Between Field and Cooking Pot: The Political Economy of Marketwomen in Peru*. Austin: University of Texas Press, 1990.
 Beals, Ralph. *The Peasant Marketing System of Oaxaca, Mexico*. Berkeley: University of California Press, 1975.
 Carrier, James G., and Achsah H. Carrier. *Wage, Trade and Exchange in Melanesia: A Manus Society in the Modern State*. Berkeley: University of California Press, 1989.
 Clark, Gracia, editor. *Traders Versus the State: Anthropological Approaches*

- to *Unofficial Economics*. Boulder: Westview Press, 1988.
- Cooper, Eugene. *The Wood-Carvers of Hong Kong: Craft Production in the World Capitalist Periphery*. New York: Cambridge University Press, 1980.
- Durrenberger, E. Paul and Nicola Tannenbaum. *Analytical Perspectives on Shan Agriculture and Village Economics*. New Haven: Yale University Southeast Asian Studies, 1990.
- Halperin, Rhoda, and James Dow, editors. *Peasant Livelihood: Studies in Economic Anthropology and Cultural Ecology*. New York: St. Martin's, 1977.
- Howard, Michael C. *Mining, Politics and Development in the South Pacific*. Boulder: Westview Press, 1991.
- Leacock, Eleanor and Helen I. Safa, editors. *Women's Work: Development and the Division of Labor by Gender*. South Hadley, MA: Bergin & Garvey, 1986.
- Lehman, David, editor. *Ecology and Exchange in the Andes*. New York: Cambridge University Press.
- Mintz, Sidney W. *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*. New York: Viking Penguin, 1986.
- Sherman, D. George. *Rice, Rupees and Ritual: Economy and Society Among the Samosir Batak of Sumatra*. Stanford: Stanford University Press, 1990 (Indonesia).
- Smith, Waldemar R. *The Fiesta System and Economic Change*. New York: Columbia University Press, 1977 (Guatemala).

НАТАТКИ АНТРАПОЛАГА

Сандра Нісн Ткачы Паўночнай Суматры ў сусветнай эканоміцы

Упершыню Сандра Нісн наведарэгіён Батак у Паўночнай Суматры ў 1979—1980 гг., калі збірала матэрыялы для доктарскай дысэртацыі (Лэйдэнскі Дзяржаўны Універсітэт). Яна вярталася ў гэты рэгіён у 1986 і 1990 гг. і вывучала сацыяльную ролю ручной тэкстыльнай вытворчасці рэгіёна, яе тэхналогію і мастацкія асаблівасці. Сандра ўсё часцей звяртаецца да гісторыі, каб зразумець трываласць гэтага ткацкага феномена. Апошнім часам Сандра Нісн выкладае на факультэце адзення і тэкстылю ва Універсітэце Альберта.

У Сіліндунжскай даліне, крыху на поўдзень ад возера Тоба ў Паўночнай Суматры (Інданезія), вакол цэнтральнага гарадка-рынку Тарутунг раскіданы шматлікія ткацкія вёскі. Я наведвала кожную з іх па чарзе, каб сабраць матэрыялы аб мясцовай ткацкай вытворчасці. Кожная спецыялізавалася на пэўных відах адзення. Ткачоў цяжка не заўважыць, калі яны сядзяць на падлогах сваіх верандаў з нацягнутымі ад каляняў да парэнчаў палосамі тканіны. Калі ж яны робяць у дамах, іх выдае грукат дрэва: гэта працуюць іх драўляныя варштаты. Працяглы працэс падрыхтоўкі пражы адбываецца проста на вуліцы, побач з домам. Як правіла, да пятніцы чарговая партыя адзення бывае гатовай, і ў суботу з самага рання ці самі ткачы, ці іх гандлёвыя прадстаўнікі накіроўваюцца на рынак і прадаюць толькі што сатканае адзенне ўладальнікам гандлёвых палатак. Ім гандлёвае больш як 60 такіх палатак, аздобленых стракатымі тканінамі не толькі з Сіліндунжскай даліны, але і з іншых, часам вельмі аддаленых зямель. Турысты не могуць адмовіць сабе ў жадаванні набыць пару кавалкаў тканіны з тым, каб потым ушыць іх у свае курткі ці ў любую іншую модную рэч, але большасць тканых рэчаў набываюць самі батакі. Адны віды адзення лічацца абавязковымі ў якасці рытуальнага адзення ці падарункаў падчас гадавых святаў, іншыя батакі апранаюць у выпадках наведвання храма ці візітуда высокай службовай асобы.

Сіліндунжская даліна перанаселеная. Шчыльнасць насельніцтва на ўрадлівых землях увесь час узраслае. Недахопам плошчаў пад рыс тлумачыцца большая, чым дзе-небудзь, залежнасць ад продажу саматканнага адзення на рынку. Амаль усе грошы ад продажу саматканнай прадукцыі ідуць на ніткі для вырабу чарговай партыі адзення. На астатнія грошы ткачы купляюць харчовыя прадукты. Штотыднёвы распродаж адзення дапамагае вяртаць пазыкі і пазбягаць голаду.

У паўночнай частцы вострава Самасір, што знаходзіцца пасярод возера Тоба, і на паўночна-заходнім беразе возера, дзе землі ніколі не былі ўрадлівыя, ужо больш за 100 гадоў людзі ткуць для суседзяў з больш урадлівай глебай. Так ткацкая дзейнасць замяняе сельскую гаспадарку ў выпадках, калі землі не надта родзяць і ўраджаі не вельмі багатыя, каб пражыць да наступнага збору.

Няма нічога дзіўнага ў тым, што калі я прыйшла з нататнікам у руцэ паглядзець на працу ткаляў (усе яны — жанчыны), некаторыя з іх паставіліся да мяне з падазронасцю. Да такога "вучонага" чалавека, як я, напачатку не даходзіла, што іх падазронасць тлумачылася бояззю, што я занатую іхні занятак, а пасля вярнуся ў сваю краіну, наладжу механізаваную тэкстыльную вытворчасць і пацісну іх на рынку. У гэтых меркаваннях мени за ўсё наіўнасці: яны проста не хацелі паўтараць даўні горкі вопыт сваіх бабуль.

У пачатку нашага стагоддзя Паўночна-Усходнюю Азію ў пошуках рынку збыту тэкстылю наведалі брытанскія гандляры. Спачатку яны збіралі розныя ўзоры мясцовых тэкстыльных вырабаў і вывучалі, якія з іх і дзе карысталіся найбольшым попытам, каб потым наладзіць іх серыйную вытворчасць, што ў рэшце рэшт пачало выпясцяць на рынку мясцовую прадукцыю. Хутка еўрапейскае адзенне зрабілася вельмі папулярным у гэтым рэгіёне, між тым як шматлікія вырабы інданезійскіх майстрых перасталі карыстацца попытам. Батакі пачалі насіць таннейшае імпортнае адзенне, што прывяло да канчатковага заняпаду вытворчасці штодзённага тканага ўбору. Захавалася толькі вытворчасць рытуальнага і цырыманняльнага строю, якая ўсё яшчэ апраўдвала сябе. Гэта найбольш драматычны прыклад таго, як ткацкае рамяство батакаў было падарвана чужынцамі, якія перанялі і ўзоры іх адзення, і тэхналогію яго вытворчасці.

За некалькі дзесяцігоддзяў батакі крыху змянілі сітуацыю і пацяснілі сваіх канкурэнтаў, калі пачалі выкарыстоўваць паўмеханізаваныя станкі, прывезеныя нідэрландскімі каланіяльнымі ўладамі ў шэраг батацкіх гарадоў. На гэтых станках можна было вырабляць танныя спадніцы для штодзённага ўжытку. Разам з тым батакі, уладальнікі гэтых станкоў, апошнім часам прыстасавалі іх для масавай вытворчасці найбольш важных відаў рытуальнага адзення, якія традыцыйна вырабляліся ўручную. Той факт, што большасць людзей аддае перавагу ніжэйшай па якасці, але больш таннай фабрычнай прадукцыі, тлумачыцца галоўным чынам беднасцю батацкага рэгіёна. І сапраўды, калі параўнаць якасць прамысловых і саматканых вырабаў, цяжка не заўважыць адчувальнай розніцы. Але ткалі амаль нічога не маюць за сваю працу, хоць некаторыя іх вырабы фактычна ўнікальныя, адзіныя ў сваім родзе.

Кожная з ткаляў-жанчын добра ведае гэты прыклад выкрадання прамысловасцю сродку іх існавання і няўменна ўзгадвае пра яго, калі бачыць на мясцовым рынку гандлёвую тэкстыльную палатку.

На пачатку 80-х гадоў адна з гараджанак Сіліндунжскай даліны зразумела, што культура саматканай вытворчасці адзення мае яшчэ не скарыстаны рыначны патэнцыял. Разам з вопытным мастаком-дызайнерам яна зрабіла пробную партыю моднага адзення, а заадно тупфлі і жаночыя сумачкі на аснове мясцовай тканіны. З гэтай прадукцыяй яна паспяхова выйшла на еўрапейскія і японскія рынкі, рэянальныя ўлады адзначылі яе дзейнасць па дапамозе жанчынам Паўночнай Суматры. Аднак з ростам колькасці заказаў (а іх было столькі, што цяжка было ўкласціся ў тэрміны, вызначаныя заказчыкамі) яна пачала думаць аб механізаванай вытворчасці тых відаў адзення, што набываліся ў мясцовых майстрых. Калі ў 1986 годзе я пакідала Суматру, жанчына яшчэ не прыняла канчатковага рашэння. Пазней у Паўночнай Амерыцы я назірала, як размножаныя копіі яванскіх бацікаў на куртках, спадніцах, сукенках, сумках і г. д. заваёўваюць заходнія рынкі. У 1990 годзе, вярнуўшыся ў Суматру, я даведалася, што кітайскія вытворцы пачалі штампаваць некаторыя батацкія тэкстыльныя матывы на футболках і прадаваць іх у галоўных турыстычных цэнтрах Батацкай вобласці. Я чула, як мясцовыя ткалі абмяркоўвалі, ці не пагражае гэта іх рамяству.

Батацкія ткачы падазрона глядзяць на цікавасць ініцыятываў да іх вытворчасці яшчэ і таму, што разумеюць яе важнасць і маюць асабісты досвед пераймання замежнага адзення ў дызайне сваіх вырабаў. Батацкія ткачы самі выкарыстоўваюць метады, якія ў выпадку ўжывання супраць іх маглі б падарваць усю іхнюю вытворчасць. Не меней як 100 гадоў яны ўдасканальвалі свае станкі, каб паўтарыць у варыянтах з бавоўнай узоры, якія бытавалі ў Ацэ, што на поўнач ад Батака. Ацэйскія шаўковыя вырабы жадалі мець усе батакі, але набываць іх маглі толькі самыя заможныя. Сёння ж батацкія варыянты гэтага адзення настолькі распаўсюджаныя, што сталі абавязковай часткай мясцовых рытуалаў. Вядома і тое, што батацкія майстрыхі пераймалі матывы малайскага ўзбярэжжа і зрабілі на іх аснове шэраг варыянтаў, якія зараз лічацца традыцыйна батацкім адзеннем. Так што рэянальная своеасабліваасць шматлікіх батацкіх відаў тэкстылю тлумачыцца ў многіх выпадках удалымі запазычаннямі.

Най Ганда, знаёмай ткалі з Сіліндунжскай даліны, відавочна падабаліся новыя ўзоры, і яна любіла ўзнаўляць іх на сваім станку. Яе схільнасць да ўласнай інтэрпрэтацыі замежных узораў мела гандлёвы поспех. Па суботах у сваёй рыначнай палатцы яна пільна сачыла за тым, якія ўзоры адзення разыходзіліся добра, а якія попытам не

карысталіся. Яна заўсёды спадзявалася, што самы новы яе ўзор будзе мець ашаламляльны поспех на мясцовым рынку і што яна ўрэшце зможа добра зарабіць.

Мой набор фотаздымкаў з Музея батацкага тэкстылю, які я прывезла з сабой, стаў крыніцаю новых узораў для некаторых майстроў. Яны рупліва даследавалі старыя, забытыя матывы і вырабы і пільна хавалі іх ад вачэй сваіх калег. У гэтым была свая логіка — той, хто першы прапануе на продаж новыя віды адзення, атрымае максімальную выгаду.

Найбольш папулярны з апошніх узораў батацкага ткацтва — гарнітур, які складаецца з халата (slendang) і спадніцы (sarong). Гарнітуры вырабляюць самыя адмысловыя майстрыхі Сіліндунжскай даліны з самай прыгожай і высакакаснай пражы; гэты батацкі варыянт адзення распаўсюджаны ў суседзяў, малайцаў і яванцаў. Батакі вельмі ганарацца гэтымі сваімі вырабамі, хоць з-за высокага кошту набыць папулярны строй могуць толькі найбольш заможныя гараджане. Нават жонка інданезійскага прэзідэнта мае такія гарнітур, і батакі справядліва ганарацца гэтым. Ткачы-батакі мяркуюць, што іхнія саматканыя гарнітуры могуць быць канкурэнтаздольнымі не толькі на мясцовым рынку высокай моды, але і ў агульнаванскім маштабе.

Поспех батакаў на рынку відавочны, калі мець на ўвазе дызайн і разнастайнасць узораў адзення, але ў гісторыі гандлю ён падаецца не настолькі значным у параўнанні з іх еўрапейскімі канкурэнтамі. Замацаванне на мясцовым рынку — адна з асноўных задач для ткачоў, бо ніводны з іх не мае доступу да больш танных матэрыялаў ці больш эфектыўнай тэхналогіі, каб пацягнуць прадукцыю суседзяў. Разам з тым, яны добра разумеюць, што любы, хто знойдзе такія магчымасці і здолее наладзіць рыначную вытворчасць батацкага тэкстылю, зможа пакінуць усіх іх без працы і давесці да галечы.

Раздзел 7

ГРАМАДСТВА

Дзеці-маўглі, пустэльнікі, людзі, асуджаныя на адзіночнае турэмнае зняволенне і выкінутыя на бязлюдны востраў... Але большасць з нас праводзіць сваё жыццё разам з іншымі людзьмі. Менавіта ў складзе групы мы адаптуемся да навакольнай і забяспечваем сабе ўмовы жыццядзейнасці. Тое, як мы ўспрымаем свет і што мы ў ім робім, адлюстроўвае пераважна характар нашых узаемаадносін з іншымі. **Грамадства** ёсць структурна аформленая сістэма ўзаемадзеянняў паміж людзьмі.

У папярэднім раздзеле мы разгледзелі, як людзі вырабляюць, размяркоўваюць і абменьваюць тавары. У гэтым раздзеле мы засяродзімся на сацыяльным вымярэнні адаптацыйнага працэсу: як, якім чынам людзі ладзяць свае адносіны з грамадскім асяроддзем.

ПОГЛЯД НА ГРАМАДСТВА

Каб зразумець, як функцыянуе грамадства, антрапологі вывучаюць і яго структуру, і функцыі ўсіх яго ўзаемазвязаных частак. Яны звяртаюць увагу на розныя ўзроўні ўзаемадзеянняў — ад узроўню цэлых грамадстваў, звязаных сусветнай сістэмай, да ўзроўню ўзаемадачынненняў паміж дзвюма асобамі.

Аналіз сацыяльнай структуры

Тэрмін **сацыяльная структура** адносіцца да аформленай сістэмы ўзаемадзеяння асобных частак грамадства ў межах адзінага цэлага. Калі мы зірнем на будову грамадстваў, то ўбачым, што групы з падобнымі стратэгіямі выжывання звычайна маюць і падобныя сацыяльныя структуры. Мясцовыя ўмовы, такія як даступнасць рэсурсаў і клімат, і гістарычныя абставіны таксама будуць уплываць на ступень іх падабенства. Так, майянскія супольнасці індзейцаў кекчы ў гарах Гватэмалы і на раўнінах паўднёвага Беліза маюць падобныя сістэмы сваяцтва, эканамічнага і рэлігійнага жыцця. Але паколькі ў паўднёвым Белізе большая тэрыторыя, там сацыяльныя структуры больш гнуткія, чым у Гватэмале. Нягледзячы на адрозненні, у гэтых супольнасцях, як і ва ўсіх астатніх дробных

грамадствах, існуе спецыфічны спосаб арганізацыі людзей у сацыяльныя адзінкі, спосаб, які адрознівае іх ад грамадстваў буйных.

Найперш адзначым, што дробныя грамадствы выяўляюць высокую ступень унутранай згуртаванасці. Апошняе тлумачыцца тым, што людзі там узаемадзеінічаюць пераважна ў форме асабістага кантакту, што мае сваім следствам абмежаванасць падзелу працы. Усе ведаюць усіх, кожны робіць у асноўным тое ж, што і астатнія, і мае такія ж, як і ва ўсіх, жыццёвыя досведы. У дадатак да гэтай гамагеннасці, ці падабенства сярод людзей, існуе значнае падабенства і адзінак сацыяльнай арганізацыі. У шасонаў, напрыклад, сям'я і група збіральнікаў ёсць фактычна адно і тое ж.

І наадварот, калі грамадства расце, яно страчвае сваю гамагенную прыроду, і яго структура пачынае разгаліноўвацца за кошт спецыялізаваных адзінак. У традыцыйнай індзейскай вёсцы басейна Амазонкі пераважная частка вытворчасці і абмену ежы ажыццяўляецца ў межах адной сям'і. У ЗША, наадварот, працэс вытворчасці ежы ахоплівае фермерскія гаспадаркі, ранча, мноства іншых дапаможных інстытутаў. Транспартаваннем харчу і яго абменам займаецца шэраг іншых спецыялізаваных службаў.

Аналіз сацыяльных функцый

Пад **функцыяй** мы маем на ўвазе мэты і вынікі, запланаваныя і рэальныя наступствы пэўных перакананняў і дзеянняў. Хаця адна функцыя можа мець першаснае значэнне, усё ж большасць перакананняў і дзеянняў у залежнасці ад канкрэтнай сітуацыі служыць самым розным функцыям. Шлюб, напрыклад, выконвае розныя функцыі для маладых, для іх бацькоў і для грамадства ў цэлым.

Сацыёлагі адрозніваюць два віды грамадскіх функцый: яўную і латэнтную. **Яўная функцыя** — гэта найбольш відавочныя і дакладна вызначаныя мэты або вынікі. Так, яўная функцыя мыцця адзення — каб яно стала чыстым. За **латэнтнай функцыяй** стаяць менш відавочныя мэты. Мыццё адзення жанчынамі можа выконваць латэнтную функцыю — выяўляць майстэрства і працавітасць, якія вызначаюць сацыяльнае становішча жанчыны сярод яе раўні, а як форма цяжкай працы можа сімвалізаваць існуючы грамадскі погляд, што жанчыны ніжэйшыя за мужчын.

Асоба і грамадства

Свой разгляд адзінак грамадства мы можам пачаць з асобы. Асоба — гэта будаўнічая цаглінка грамадства, паколькі кожнае грамадства ў пэўнай ступені з'яўляецца прадуктам дзейнасці яго

членаў. Але апошнія не дзейнічаюць паасобку. Асобы — гэта сацыяльныя дзейнікі, на чые паводзіны ўплывае грамадскае асяроддзе. Таму больш правільным будзе разглядаць грамадства як выяўленне калектывных паводзін яго членаў. Гэтыя калектывныя паводзіны ў значнай ступені вызначаюцца пэўнымі ўзорамі і абумоўлены сацыяльнымі варункамі, якія ствараюцца людзьмі і на людзей уплываюць.

Паколькі грамадства (у гэтым аспекце) — паняцце досыць абстрактнае, то ўстойлівасць яго залежыць ад паўтаральнасці людскіх учынкаў. Грамадства ўвесь час як бы ўзнаўляецца. Мадэль сялянскай сям'і ў Японіі, напрыклад, будзе існаваць датуль, пакуль кожны асобны японца будзе прытрымлівацца пэўнага ладу жыцця і паводзіць сябе адпаведна з пэўнай мадэллю сямейнай арганізацыі.

Грамадства — гэта вынік рашэння людзей на конт таго, з кім, калі і як яны будуць узаемадзеінічаць. На такія дамовы ўплывае цэлы шэраг фактараў, частка з якіх можа засноўвацца на існуючых грамадскіх мадэлях паводзін. Адным з такіх фактараў з'яўляецца індывідуальнае ўспрыняццё: як чалавек разглядае сваё асяроддзе і тую сітуацыю, у межах якой ён мусіць дзейнічаць, і як атрымвае магчымыя варыянты паводзін. Другі фактар — гэта гістарычны прэцэдэнт, паколькі на тое, што робіць чалавек, амаль заўсёды ўплываюць звычкі і традыцыі мінулага. Важнасць, якую людзі надаюць гэтай пераемнасці, залежыць ад ацэнкі імі папярэдняга вопыту, яго адпаведнасці сучасным умовам і ад пастаянства іх кантактаў і фізічнага асяроддзя. Трэці фактар — гэта індывідуальныя або групавыя мэты. Мы ўзаемадзеінічаем з іншымі для таго, каб дасягнуць якой-небудзь мэты. Калі мяняюцца нашы асабістыя ці групавыя мэты, мяняюцца і ўзоры нашых грамадскіх паводзін.

Сацыяльныя дачыненні

Мы выкарыстоўваем слова *дачыненні* (або *адносіны*) для абзначэння любой упарадкаванай мадэлі ўзаемадзеяння паміж індывідуумаў. Калі мы разглядаем такія мадэлі ў кантэксце грамадства, то прыходзім да паняцця **сацыяльных дачыненняў**. Узаемаадносіны паміж жанчынай і яе дачкой можна назваць адносінамі маці і дачкі, і яны пэўным чынам урэгуляваны ў тым ці іншым грамадстве. Аднак замест таго каб разглядаць адносіны канкрэтнай маці са сваёй дачкою, мы павінны адзначыць існаванне мноства відаў адносін паміж мацяркамі і дочкамі, якія будуць залежаць ад самых розных характарыстык дзвюх асоб і ладу іх жыцця. У такіх грамадствах, як ЗША, адносіны маці і яе дачкі-дашкольніцы будуць мяняцца

з ростам і сталеннем апошній. Ступень варыягўнасці залежыць ад памераў грамадства, але ў любым выпадку яна будзе мець месца. У сувязі з паняццем "сацыяльныя дачыненні" ўзнікаюць два галоўныя пытанні: "Паміж кім яны ўзнікаюць?" і "Чаго яны датычаць?" [Beattie, 1964, с.36]. Аджасы на гэтыя пытанні часта фармулююцца ў тэрмінах статусу і ролі. **Статус**, ці сацыяльнае становішча, абазначае, кім з'яўляюцца людзі адносна адзін аднаго. Скажам, існуюць статусы настаўніка і студэнта. Сацыёлагі адрозніваюць прадвызначаны і набыты статусы. *Прадвызначаны статус* чалавек звычайна атрымлівае ад нараджэння. Дзяўчынка, народжаная ў бацькоў нуэраў, аўтаматычна становіцца нуэркай. *Набыты статус* дасягаецца праз індывідуальную дзейнасць і на падставе асабістага выбару. у нашым грамадстве чалавек становіцца настаўнікам у выніку самастойна прынятага рашэння, паспяховага заканчэння навучальнага курсу і ў рэшце рэшт — удалага працаўладкавання.

Статус можа быць як прадвызначаным, так і набытым. Факт нараджэння пераемніка трона яшчэ не азначае, што прынц абавязкова стане каралём. Паводзіны, якіх грамадства ад нас чакае ў дадзенай сістэме дачыненняў, — гэта наша **роля**: кола дзеянняў, якія атрымліваюць у канкрэтным кантэксце пэўныя мэты і функцыі. Кароль павінен кіраваць, падданы — быць пакорлівым уладзе караля. Такую "павіннасць", аднак, нельга зразумець па-за межамі грамадства. Канкрэтную манеру паводзін караля ці падданага будуць вызначаць гістарычная традыцыя і іх становішча на дадзены момант.

Сваяцкія сувязі пры гэтым таксама фактар немалаважны. Кароль да ўсяго можа не толькі кіраваць, але і прасіць за сваіх падданных перад багамі ці "даваць дабро" на пэўныя гатункі п'янчэння ці гарбаты. Але мадэлі паводзін, як і патрабаванні да іх, могуць мяняцца. Як статус, так і роля каралевы Элізабет II вельмі адрозніваюцца ад статусу і ролі Генры VIII; адрозненні сталі вынікам зменаў у эканоміцы, новых формаў сацыяльнага рассялення і трансфармацыі ўсяго англійскага грамадства.

Такія ролі бываюць не абавязкова парнымі. Каралі маюць кантакты не толькі з уласнымі падданымі, але і з іншымі суб'ектамі, і ў залежнасці ад гэтага мяняюцца ролі і караля, і суб'ектаў. Больш таго, звычайна асоба мае некалькі статусаў і выконвае шэраг роляў, кожная з якіх можа ўплываць на астатнія. Кароль можа быць яшчэ бацькам, членам каманды па крыкету, мужам ці пілотам самалёта.

Важным фактарам у вызначэнні статусаў і роляў з'яўляюцца маштабы грамадства. У дробных, з параўнальна невялікай спецыялізаванасцю грамадствах выбар вызначаных і даступных для асобы статусаў і роляў куды больш абмежаваны, чым у буйных.

Такія качавыя народы, як шашоны, адрозніваюць сваіх супляменнікаў толькі па ўзросту, полу і сваяцтву. Больш таго, статусы і ролі могуць спалучацца і ўтвараць новыя статусна-ролевыя варыянты. Так, усе мужчыны-шашоны сярэдняга ўзросту, хутчэй за ўсё, будуць мець адзін і той жа статус і выконваць аднолькавыя ролі. Гэта рэзка кантрастуе са становішчам мужчыны такога ж узросту ў развітым індустрыяльным грамадстве, дзе ён можа быць абсалютна ўсім — ад славутага бізнесмена да бадзягі - жабрака.

Інстытуты

Інстытутамі называюцца заснаваныя на агульных прынцыпах сферы жыццядзейнасці з той ці іншай ступенню ўпарадкаванасці. Існуе шмат прынцыпаў, паводле якіх могуць быць арганізаваны інстытуты, але антрапологі ў якасці галоўных вылучаюць чатыры з іх [Beattie, 1964]. Адно інстытуты займаюцца пытаннямі *эканомікі і ўласнасці* — спосабамі вытворчасці і размеркавання тавараў. Сярод гэтых інстытутаў — сельская гаспадарка, банкі і рынкі. Існуюць інстытуты, што забяспечваюць *грамадскі кантроль* праз палітыку і права. Пад гэтую катэгорыю падпадаюць урады, суды і паліцыя. Трэцюю катэгорыю складаюць інстытуты, якія займаюцца сфераю *звышнатуральнага* — магіяй і рэлігіяй. Да іх адносяцца храмы, манастыры і да т. п. Да чацвёртай катэгорыі належыць такі інстытут, як *сям'я*, заснаваны на кроўным сваяцтве — адносінах спадкаемства і шлюбу. Апошні асабліва цікавіць антрапологаў, паколькі яму належыць асноўная роля ў дробных грамадствах. Больш падрабязна мы разгледзім катэгорыю сваяцтва ў наступным раздзеле.

Цалкам верагодна, што ў любым інстытуце можа быць задзейнічана некалькі арганізацыйных прынцыпаў. Сям'я, напрыклад, можа быць звязана з грамадскім кантролем, з эканамічнымі адносінамі, а ў шэрагу грамадстваў — і са сферай звышнатуральнага. Але ўсе яны будуць хутчэй другаснымі, а не галоўнымі прынцыпамі арганізацыі сям'і.

Працэс стварэння ўпарадкаваных мадэляў называецца **інстытуцыяналізацыяй**, або стандартызацыяй мадэляў сумеснай дзейнасці. Калі, напрыклад, прарок ці рэлігійны лідэр здолее ўпарадкаваць перакананні і звычаі людзей згодна свайму вучэнню, дык можна сказаць, што гэтае рэлігійнае вучэнне і сфарміраваная на яго аснове грамадская група прайшлі інстытуцыяналізацыю. Універсальная форма інстытуцыяналізацыі — праз сваяцтва.

Сацыяльныя сувязі

Нягледзячы на існаванне сацыяльна абумоўленых адносін, жыццё людзей не можа быць цалкам змадэлявана і звядзена да стандарту. Асоба ніколі не бывае адно пасіўным акцёрам, які выконвае сваю сацыяльную ролю. Людзі могуць дзейнічаць творча, і гэтая іх творчасць часткова выяўляецца ў выкарыстанні людзьмі іх сацыяльнага асяроддзя. Каб лепш зразумець, як людзі ўзаемадзейнічаюць з грамадскім акружэннем, антрапологі звяртаюцца да сацыяльных сетак, ці сістэмы грамадскіх сувязяў, у межах якой мы дзейнічаем (гл. "Нататкі антрапалага" аб групах і сетках у канцы гэтага раздзела).

Спрабуючы знайсці новую працу або адшукаць сабе пару, мы ўвесь час актывізуем патэнцыяльныя сувязі асабістай сацыяльнай сеткі. Аналіз гэтага вымярэння грамадскага жыцця — міжасабовых сувязяў — з'яўляецца істотным аспектам даследаванняў інстытуцыяналізаваных адносін. Ён дазваляе нам падняцца над узроўнем фармальных структур — бюракратыі, сваяцкіх груп і да т.п. — і больш падрабязна разгледзець, якім чынам функцыянуюць такія інстытуты.

Мадэлі фармавання грамадскіх сетак бываюць рознымі. У маяі паўднёвага Беліза сацыяльныя сеткі грунтуюцца перш за ўсё на сваяцтве і "кампадразга" (compadrazgo — грамадскія сувязі, усталяваныя праз апекаванне над дзецьмі ў выніку хрышчэння або канфірмацыі; кумаўства) і, у меншай ступені, на сяброўстве. Часта сувязі, якія утвараюцца ў такіх вясковых асяроддзях, бываюць *складанымі* (multiplex). Напрыклад, чалавек можа быць звязаны з іншымі на аснове сваяцтва, "кампадразга" і сяброўства. Чым больш кропак судакранання, тым мацней сувязі, тым большая ступень адказнасці і большая свабода выкарыстоўваць закладзеныя ў аснову гэтых сувязяў правы [Mitchell, 1969, с.27]. Маяі паўднёвага Беліза больш упэўнена просіць дапамагчы ў сельскагаспадарчай працы людзей, з якімі злучаны многімі сувязямі, чым тых, з якімі звязаны менш.

У буйных грамадствах чалавечыя сувязі таксама досыць складаныя, але асабістыя сеткі часцей прадугледжваюць аднамерныя сувязі, напрыклад, адміністратар — служачы. Такія сувязі мы называем *простымі* (simplex). Простыя сувязі маюць месца таксама і ў малых грамадствах, але там існуе тэндэнцыя да іх умацавання з дапамогаю дадатковых крытэрыяў. Маяі з паўднёвага Беліза звычайна шукаюць патрона сярод гандляроў і дзяржаўных чыноўнікаў, каб тыя дапамагалі ім у гандлёвай сферы і адносінах з урадам [Howard, 1977]. Яны імкнуцца да больш блізкіх адносін праз "кампадразга" і

просіць свайго заступніка быць хросным бацькам дзіцяці. Гэтая сувязь, аднак, не мае такога значэння, як у межах паселішча. Бо ніхто не дадумаецца папрасіць свайго ўплывовага кума папрацаваць на полі ці перакрыць трысняговы дах хаціны. Можна сказаць, што змест "кампадразга" ў гэтых дзвюх сітуацыях розны.

САЦЫЯЛЬНЫЯ ГРУПЫ

Звычайна мы ўжываем слова "група" ў шырокім сэнсе, але антрапологі больш асцярожныя ў выкарыстанні гэтага тэрміна. Калі яны гавораць пра групу, то, як правіла, маюць на ўвазе тое, што лепш было б назваць карпаратыўнай групай. **Карпаратыўная група** ў ідэале — пастаяннае ўтварэнне; яе члены набіраюцца на аснове агульнапрызнаных прынцыпаў, маюць агульныя інтарэсы ці ўласнасць, прызнаюць нормы і законы, якія замацоўваюць іх правы і абавязкі ў адносінах адзін да аднаго, да іх уласнасці або інтарэсаў. Карпаратыўнай групай з'яўляецца патрыярхальны род, дзе членства фарміруецца на аснове сваяцтва і прынцыпу спадкаемства па мужчынскай лініі ад агульнага продка (гл. раздзел 8). Прафесійны саюз — таксама карпаратыўная група, але яна збірае людзей дзеля спецыфічных задач, згодна з іх прафесійнай прыналежнасцю і пры ўмове следавання пэўным нормам паводзін.

Хоць і патрыярхальны род, і прафесійны саюз — карпаратыўныя групы, але членства ў першай з'яўляецца абавязковым, у другім — добраахвотным. Гэта істотнае адрозненне робіць групы прынцыпова рознымі па сваім характары.

Прадвызначаныя групы

Да **прадвызначанай групы** чалавек належыць ад нараджэння, тут выбару быць не можа. Аб'яднанне людзей з рознымі мэтамі на аснове прадпісаных правіл з'яўляецца галоўным прынцыпам фарміравання груп у дробных грамадствах. З ростам грамадства групы становяцца больш адвольнымі і спецыялізаванымі. Самыя распаўсюджаныя з ліку прадвызначаных шматмэтавых групавых заснаваны на прынцыпах узросту, полу і сваяцтва.

УЗРОСТАВЫЯ ГРУПЫ. Сацыяльныя паводзіны ў найбольшай ступені залежаць ад такога фактару, як узрост. Ва ўсіх грамадствах існуе шэраг агульнапрызнаных і заснаваных на ўзросце катэгорый — **узроставых перыядаў**. Большасць грамадстваў падзяляе сваіх жыхароў на катэгорыі згодна з іх узростам — юнацтвам, сталасцю і старасцю. Шмат дзе ўзроставыя катэгорыі ўдасканалены, і кожная

з іх абумоўлівае пэўныя формы паводзін асобы, яе "павіннасць". Дзеся адбыцця гэтай "павіннасці" прадугледжаны спецыяльныя правы і прывілеі; аднак не абавязкова, каб асобы аднаго ўзросту ўтваралі карпаратыўную групу.

У шэрагу грамадстваў, асабліва ў Афрыцы, карпаратыўныя групы складаюцца з людзей адных і тых жа ўзроставых катэгорый. У такіх **ўзроставых групы** ўваходзяць аднаполыя асобы прыкладна аднаго ўзросту, якія ўсведамляюць сваё падабенства і падтрымліваюць цесныя адносіны на працягу ўсяго свайго жыцця. Структуры ўзроставых груп у розных грамадствах розныя. У адных прытрымліваюцца лінейнай прагрэсіі, калі дзеці пэўны перыяд належаць да асобнай групы і разам праходзяць праз шэраг узроставых перыядаў. У іншых распаўсюджана цыклічная мадэль, якая дапускае магчымасць перыядычнага папаўнення групы. Шмат дзе роля ўзроставых груп параўнальна невялікая, а іх уплыў на грамадскія працэсы — нязначны. Ньякуса з Паўднёва-Усходняй Афрыкі маюць добра распрацаваную сістэму ўзроставых груп [Wilson, 1963]. Хлопцы, якія разам раслі і працавалі, у 12 гадоў пакідаюць дамы сваіх бацькоў і пасяляюцца ў асобнай вёсцы. Пакуль не ажаніліся і не стварылі ўласнай гаспадаркі (прыкладна ў 25 гадоў), яны харчуюцца дома ў сваіх бацькоў і працуюць на іхняй гаспадарцы. Малодшыя браты неўзабаве ідуць следам за старэйшымі, папаўняючы супольнасць, пакуль яна не стане дастаткова вялікай. Прыкладна праз дзесяцігоддзе, калі ў рэгіёне будзе існаваць цэлы шэраг новых узроставых паселішчаў, бацькі ладзяць цырымонію перадачы ўсёй улады сваім сынам.

АДНАПОЛЫЯ ГРУПЫ. Ва ўсіх грамадствах, разам з узроставым, існуе падзел людзей паводле полу. У дробных грамадствах, дзе людзі зыходна падзелены на групы, такі падзел мае свой сэнс, і функцыя жыццезабеспячэння можа быць перадаверана прадстаўнікам аднаго полу другому. Групы, сфарміраваныя паводле полавай прыкметы, ёсць і ў буйных індустрыяльных грамадствах (напрыклад, Ліга жанчын-выбаршчыц, хлопчыкі-скаўты, брацтвы і жаночыя клубы), але членства ў іх звычайна добраахвотнае, і служаць яны пэўным спецыялізаваным мэтам. За апошнія дзесяцігоддзі ўзніклі тысячы спецыялізаваных і добраахвотных груп, што займаюцца такімі праблемамі, як палітычная няроўнасць жанчын, іх празмерная працоўная нагрузка, становішча мацярок-адзіночак і неаднолькавыя правы мужчын і жанчын пры найманні на працу.

Структура і значэнне аднапалых груп, зноў-такі, могуць быць вельмі рознымі нават у межах дробных грамадстваў. У мундуруку бразільскай Амазоніі хатнімі справамі займаецца група цесна звязаных паміж сабой жанчын двух пакаленняў. Як правіла, гэта

жанчыны з адной вёскі, якія разам раслі. На іх плячах ляжыць большая частка гаспадарчых клопатаў — сумесны догляд пасеваў, перапрацоўка маніёкі і гатаванне ежы. Такая група адрозніваецца ўстойлівасцю і ў значнай ступені — самадастатковасцю.

Мужчыны-мундуруку ў выніку шлюбу прыходзяць з іншых вёсак. Свой вольны час яны бавяць у вялікім мужчынскім доме, што ўвогуле характэрна для дробных грамадстваў. Мужчынскія групы не такія згуртаваныя, як жаночыя, паколькі мужчыны прыйшлі з розных вёсак і розных сваяцкіх груп. Мужчынскія саюзы не моцныя і таму, што гаспадаркай (паляваннем) мужчыны займаюцца аднаасобна ці ў складзе малых груп.

Інтэграцыя ў больш развітыя грамадствы зменшыла ролю аднапалых груп. Апошнім часам становішча такіх плямён, як мундуруку, перш-наперш залежыць ад збору каўчуку як сродку існавання. Каўчукавыя дрэвы раскіданы на вялікіх плошчах, і цяпер шмат мундуруку жывуць ізаляванымі нуклеарнымі сем'ямі, каб быць бліжэй да месца збору каўчуку. Некаторыя з іх перайшлі жыць у паселішчы місіянераў. Такія перамяшчэнні прывялі да разбурэння асобных аднапалых груп і замены іх на новыя формы грамадскай арганізацыі.

Добраахвотныя саюзы

Сацыяльна-мэтавыя групы, членства ў якіх не вызначаецца прадпісаннем, — найбольш характэрная рыса жыцця ў буйных грамадствах. У дробных жа, дзе членства ў большасці груп прадвызначана, такія **добраахвотныя саюзы** сустракаюцца не часта, тым не менш, некаторыя іх тыпы сустракаюцца і там.

ДОБРААХВОТНЫЯ ГРУПОЎКІ Ў ДРОБНЫХ ГРАМАДСТВАХ.

У некаторых дробных грамадствах, якія рэгулярна ваююць, утвараюцца спецыялізаваныя *ваенныя саюзы*, хоць галоўнымі вайсковымі адзінкамі застаюцца ўсё тая ж сваяцкія ці ўзроставыя групы. У чэнаў традыцыйна было пяць такіх утварэнняў: "ліс", "сабака", "шчыг", "лось" (ці "грукат капытоў") і "цеціва", кожнае са сваімі ўласнымі правадырамі, строямі, песнямі і танцамі [Hoebel, 1978].

Таёмныя брацтвы — яшчэ адзін від добраахвотнага згуртавання ў дробным грамадстве. Прыкладам можа служыць брацтва пора ў Ліберыі і Сера-Леоне [Little, 1965-1966]. Пра членаў гэтага брацтва гавораць, што яны ўступаюць у блізкі кантакт са звышнатуральным і валодаюць магічнай сілай. Яго лідэры належаць да ліку ўладу маючых, і таёмнае брацтва служыць для замацавання іхняга статусу ў грамадстве. Моладзь, якая праходзіць ініцыяцыю, каб трапіць у

гэтае брацтва, на працягу некалькіх гадоў жыў у лесе, дзе ў "лясной школе" вывучае эзатэрычныя рытуалы, гісторыю свайго народа з пункту гледжання брацтва, а заадно атрымлівае карысныя навыкі выжывання.

Існуюць таксама *рэлігійныя секты*, такія, як у тупі-гуарані ў Бразіліі, аб чым паведамлялі першыя еўрапейскія даследчыкі і перасяленцы [Lanternari, 1963, с.171-181]. Прарокі тупі-гуарані гуртавалі вакол сябе вялікую колькасць прыхільнікаў і потым адпраўляліся на пошукі зямлі запаветнай. Так званыя карга-культы паўднёвых астравоў Ціхага акіяна (гл. раздзел 14) даюць яшчэ адзін прыклад такога добраахвотнага саюза.

ДОБРААХВОТНЫЯ ГРУПОЎКІ, УРБАЊІЗАЦЫЯ І ІНДУСТРЫЯЛІЗАЦЫЯ. Добраахвотныя групы ў буйнамаштабных грамадствах сталі вынікам двух працэсаў: урбанізацыі і індустрыялізацыі. Расслаенне, адчужанасць і адасобленасць у сучасных развітых грамадствах вымушаюць згуртоўвацца людзей адпаведна іх інтарэсам. Антрапалагі даследавалі шмат падобных утварэнняў, аднак асабліваю іх увагу заўсёды прыцягвалі саюзы, утвораныя этнічнымі меншасцямі і нядаўнімі гарадскімі мігрантамі.

Сучасныя гарадскія мігранты звычайна ўтвараюць саюзы на рэгіянальнай, этнічнай, рэлігійнай ці прафесійнай аснове. Гэтыя саюзы садзейнічаюць занятасці і грамадскаму ўладкаванню іх членаў. Але роля такіх саюзаў можа быць рознай. Антрапалагі спрабавалі выявіць ступень іх значнасці для прадстаўнікоў той ці іншай супольнасці. Абнер Коэн у сваім даследаванні заходнеафрыканскіх этнічных саюзаў адзначыў, што толькі невялікая ў працэнтных адносінах колькасць мігрантаў далучылася да гэтых саюзаў і што дзейнасць саюзаў была вельмі слаба звязана з іхнім штодзённым жыццём. Даследаванне Коэна змушае нас быць асцярожнымі пры ацэнцы сучасных добраахвотных груп у кантэксце жыцця буйнамаштабных грамадстваў [Cohen, 1969].

Безумоўна, добраахвотныя ўтварэнні не абавязкова павінны непасрэдна ўздзейнічаць на штодзённае жыццё сваіх сяброў. Гэта лёгка прасачыць на прыкладзе з рабочымі прафсаюзамі, што з'явіліся ў сувязі з новымі ўмовамі працы ў індустрыяльных грамадствах. На жыццё працоўных у многіх краінах прафсаюзы ўздзейнічалі менавіта ўскосна, гэта значыць — шляхам удзелу ў стварэнні прымальных умоў працы і, відавочна, праз асабістыя перамовы наконт памераў заробку і іншых працоўных патрабаванняў. Менавіта падчас канфліктаў і перамоў рабочыя пачынаюць усведамляць важную ролю прафсаюзаў у іх жыцці. Прыблізна тое ж можна сказаць і пра

палітычныя партыі. Палітычныя партыі ўскосна ўплываюць практычна на ўсе бакі жыцця людзей у сучасных грамадствах; пры гэтым пераважная большасць людзей непасрэднага ўдзелу ў дзейнасці партый не бярэ і рэальна ўдзельнічае ў палітычным жыцці толькі падчас выбараў. У гэтым іх адрозненне ад прадвызначаных груп дробных грамадстваў, дзе сувязь паміж групамі і штодзённым жыццём куды больш цесная.

КАРОТКІ ЗМЕСТ

Людзі як сацыяльныя істоты фарміруюць сваё грамадскае асяроддзе і ў сваю чаргу фарміруюцца ім. Гэтае ўзаемадзеянне можна прасачыць, разгледзеўшы яго структуру і функцыі. Пад функцыяй мы маем на ўвазе мэту і вынікі, запланаваныя і рэальныя наступствы пэўных перакананняў і дзеянняў. Гэтыя дзеянні могуць служыць як відавочным, ці яўным, функцыям, так і менш відавочным, альбо латэнтным.

Асоба — гэта асноўная будаўнічая цаглінка грамадства. Грамадства ёсць вынік дамовы людзей адносна таго, з кім, калі і як яны будуць узаемадзейнічаць. Сацыяльныя дачыненні — упарадкаваныя мадэлі ўзаемадзеянняў паміж людзьмі — звычайна аформлены ў адпаведныя інстытуты. Статус выяўляе сацыяльнае становішча — кім з'яўляюцца людзі адносна адзін аднаго, між тым як роля асобы датычыцца тых відаў дзейнасці, якія адпавядаюць пэўнай мэце і функцыі ў тым або іншым кантэксце. Людзі арганізаваны ў разнастайныя групы. Да абавязковых (прадвызначаных) груп яны належаць ад нараджэння згодна з узростам, полам і паходжаннем. У невялікіх грамадствах такія групы звычайна бываюць трывалымі і шматмэтавымі. У вялікіх грамадствах больш пашыраны добраахвотныя саюзы, якія служаць самым разнастайным функцыям.

ЛІТАРАТУРА ПА ТЭМЕ

- Banton, Michael, editor. *The Relevance of Models for Social Anthropology*. London: Tavistock, 1965.
- Beattie, John. *Other Cultures: Aims, Methods and Achievements in Social Anthropology*. New York: Free Press, 1964.
- Bernardi, Bemardo. *Age Class Systems: Social Institutions and Politics Based on Age*. New York: Cambridge University Press, 1985.
- Boissevain, Jeremy, and J. Clyde Mitchell, editors. *Network Analysis: Studies in Human Interaction*. The Hague: Mouton, 1973.

Burnham, P.C., and Ellen, R. F., editors. *Social and Ecological Systems*. New York: Academic Press, 1979.
 Firth, Raymond. *The Theory of Social Structure*. London: Athlone Press, 1964.

НАТАТКІ АНТРАПОЛАГА

Дзіяна З. Вільхельм

Дублінскія нелегальныя вулічныя гандляры. Жаночыя групы падтрымкі і сістэма сувязяў

Дзіяна З. Вільхельм у 1987 г. праводзіла палявыя даследаванні сярод ірландскіх вулічных гандляроў. Яна даследавала араўканаў Аргенціны і Чылі, а таксама плямёны апатачаў у Паўночнай Караліне. Цяпер Дзіяна — прафесар антрапалогіі Middlesex Country College у Нью-Джэрсі і дырэктар Палявой школы культурнай антрапалогіі ў Пікурыс Пуэбла ў штаце Нью-Мексіка. Дзіяна Вільхельм з'яўляецца таксама прэзідэнтам Антрапалагічнага таварыства ў аб'яднанні каледжаў.

Вулічныя гандляры ў Дубліне, сталіцы Ірландыі, на працягу стагоддзяў былі і застаюцца неад'емнай часткай мясцовага жыцця. Яны складаюць унікальную прафесійную субкультуру. Вулічны гандаль у Дубліне — гэта традыцыйны від дзейнасці, якім займаюцца пераважна жанчыны, прычым большасць жанчын-гандлярак альбо былі народжаны ў сем'ях гандляроў, альбо далучыліся да іх праз шлюб. Гандлярак, калі яны прапаноўваюць тавар на сваёй адметнай дублінскай гаворцы, можна пачуць у любы дзень, акрамя нядзелі, і пры любым надвор'і.

У розныя часы гандлярскае рамяство ў залежнасці ад абставін то разглядалася як законнае, то забаранялася. Сёння асобныя гандляры дзейнічаюць нелегальна, тады як астатнія — адкрыта. Узаконеныя гандляры валодаюць ліцэнзіямі і сталымі крамкамі-шапікамі. Многія з іх з'яўляюцца сваякамі нелегальных гандляроў, але не ўваходзяць у іхнюю грамадскую сетку з-за разыходжання ў пытанні ліцэнзійнага права. Паводле рашэння гарадской рады, гандляр, якога арыштавалі за гандаль без ліцэнзіі, не можа надалей займацца гэтым рамяством. Паколькі нелегальныя гандляры — гэта якраз тыя, каго ўжо арыштоўвалі за такія парушэнні, яны не могуць набыць ліцэнзію.

Маё даследаванне было засяроджана на групе (група, у адрозненне ад сеткі, мае пэўны набор роляў і свае межы). У склад гэтай групы ўваходзяць каля 20 нелегальных гандлярак, у якіх няма пастаянных

гандлёвых шапікаў і якія прадаюць садавіну, гародніну ці кветкі проста з калясак. Гэтыя жанчыны сімвалізуюць сабой нешта большае, чым рэшткі незвычайнай дублінскай субкультуры. Хоць іх занятак гандлем — гэта частка сямейнай традыцыі, разам з тым ён з'яўляецца і адным з нешматлікіх даступных для гэтых людзей шляхоў заробку. Большасць мужоў жанчын-гандлярак — беспрацоўныя і атрымліваюць толькі дзяржаўную дапамогу. Гэтыя людзі — прагматыкі: іх вулічны занятак, бадай, не што іншае як разумны адказ на эканамічныя ўмовы.

Дублінская нелегальная вулічная гандлярка цесна ўзаемазвязана з іншымі гандлярамі, у асноўным — сваячкамі. Сетка (этнацэнтрэчнае ўтварэнне, дзе адсутнічаюць выразныя межы і структура) забяспечвае гандлярку неабходнай для яе поспеху матэрыяльнай і маральнай падтрымкай, а таксама дапамагае вырашаць праблемы выжывання ва ўмовах горада. У параўнанні з гараджанамі ў ЗША, часта ўчараінімі мігрантамі, ірландскія сем'і вулічных гандляроў, паводле іх вусных сведчанняў, існуюць тут мо 500 гадоў. Гэты факт гаворыць пра моц і жыццяздольнасць такой сістэмы арганізацыі працы.

У Дубліне ўсяго некалькі соцень вулічных гандляроў, і нелегалы канцэнтруюцца на адной з галоўных вуліц, да якой прылягаюць раскошныя гандлёвыя кварталы цэнтра горада. Усяго нелегальным гандлем займаецца каля 75 асоб, колькасць якіх можа ўзрастаць у суботнія дні. Эфектыўныя групы падтрымкі для кожнай гандляркі налічваюць каля двух дзесяткаў чалавек. Акрамя таго, кожная гандлярка мае ў распараджэнні яшчэ пэўную колькасць людзей, якія могуць пры неабходнасці прыйсці на дапамогу.

Парадак групы, якую я даследавала, прадугледжваў ітэодэённае снеданне ў мясцовым кафэ. З гутарак у кафэ вынікала, што ўсе жанчыны ўспрымаюць сябе часткай групы. Прынамсі, ітэораз, калі ў размове гучала незнаёмае для мяне імя, хтосьці абавязкова паварочваўся да мяне і гаварыў: "Гэта адна з нас" ці "Яна не наша",

Дзеёныя сустрэчы давалі магчымасць жанчынам пацвердзіць сваё сяброўства ў групе і прымалі форму абгаворвання гандлярак з іншых груп, прычым перыядычна згадвалася, што апошнія не належалі да іх групыкі. Іншыя гандляркі ніколі ў гэты час у кафэ не заходзілі.

Надалей груповае сяброўства, узаемныя абавязкі і супрацоўніцтва замацоўваліся пры кантактах, што мелі месца падчас снедання. Грошы, якія зарабіла кожная з жанчын, падлічваліся разам. Гэта давяралі звычайна адной з жанчын, лідэру групы, якая была маім галоўным інфарматарам. У часе снедання, калі, бывае, ля чыйёй-небудзь каляскі збіраюцца людзі, гандлярка, што бліжэй да дзвярэй, абавязкова выйдзе з кафэ, прадасць тавар і затым перадасць грошы той жанчыне, з

каляскі каторай тавар прададзены. Тым самым учынак адной жанчыны ў адносінах да другой пацвярджае супрацоўніцтва паміж імі.

Яшчэ адным сродкам замацавання сувязяў і ўзаемных абавязкаў служыць наведванне кафэ дзецьмі і малодшымі братамі і сёстрамі гандлярка, часцей дзеля таго, каб атрымаць грошы. Калі маці або сястры не было ў кафэ, дзіця атрымлівала грошы ад іншай сваячкі, і яго маглі паслаць куды-небудзь з даручэннем. Гэта яшчэ раз падкрэслівае важнасць і сваяцкіх, і эканамічных сувязяў у межах сеткі.

Грамадская згуртаванасць групы з 20 жанчын — гэта вынік іх сацыяльных узаемадзеянняў, якія вызначаюцца хутчэй канкрэтнымі абставінамі, а не эканамічнай сітуацыяй. Практычна ўсе жанчыны жывуць у дзяржаўным сектары, на адной вуліцы, за некалькі кварталаў ад таго месца, дзе яны гандлююць. Дома ў іх таксама шмат клопатаў; яны наведваюць па чарзе блізкіх і знаёмых і запрашаюць чужых дзяцей далучыцца да сваіх спраў. Кожную раніцу большасць прадстаўніц груп збіралася ў каго-небудзь дома, каб папіць гарбаты і распланаваць дзённы продаж.

Апроч таго, звычайна а 19-й гадзіне нядзельнага вечара жанчыны збіраліся дома ў майго інфарматара. Модна апранутыя, яны распачыналі рытуал нанясення апошніх рысак на свае прычоскі і макіяж. Працэдура прыхарашвання мела сваім працягам наведванне іншых дамоў у пошуках нейкай парфумы ці лакаў для валасоў. Гэты рытуал асабліва моцна збліжаў жанчын.

Затым група з пяці жанчын звычайна наведвала малы паб (піўную) на рагу вуліцы. Там яны сустракалі сваіх таварышак і гандлярка з іншых груп. У пабе ніколі не бывала мужчын, і жанчыны няспешна абыходзілі пакой, спыняючыся каля розных столікаў для абмену навінамі. Гандляркі абменьваліся важнай інфармацыяй адносна цэнаў на цэнтральным рынку, заробкаў, паліцыі і сямейных спраў. У пабе збіралі нейкую суму грошай для жанчын, што апынуліся ў цяжкім фінансавым становішчы. Факт яскрава сведчыць пра тое, што сістэма сувязяў вулічных гандлярка пашираецца і на членаў іншых груп. Яна ўключае таксама ўплывовых людзей з розных месцаў і служыць як на карысць кожнай вулічнай гандляркі, так і на карысць яе групы.

Прыкладна праз гадзіну кампанія з пяці жанчын накіроўвалася ў большы, "песенны" паб праз некалькі кварталаў. Гэты паб займаў адзін вялікі пакой, у ім прысутнічалі і мужчыны. Аднак, мяркуючы па форме прывітання, мужчыны за сталамі былі братамі жанчын. Сярод мужчын было і некалькі мужоў жанчын, але гэта хутчэй выглядала як выпадковасць.

"Песенны" паб дае дадатковую магчымасць яшчэ больш замацаваць групавое сяброўства. У гандлярка існуе традыцыя дэманстраваць

песеннае майстэрства — нешта накіталт саборніцтва, прадстаўніцы якой групы лепш спяваюць. У пабе яны бяруцца спяваць, і групы вельмі ганарацца поспехам сваіх спявачак. Тут жа, у пабе, таксама ладзяцца грашовыя зборы для жанчын з якімі-небудзь праблемамі.

У вулічнага несанкцыянаванага гандлю ёсць не толькі станоўчы бок (шанец прыбытку), але і адзін істотны мінус: для гандляркі заўсёды існуе рызыка быць арыштаванай. Хоць накладзеныя на гандлярку штрафы могуць быць невялікімі, бадай, куды страшнейшым для яе будзе канфіскацыя каляскі і тавару. І калі, заплаціўшы штраф, каляску яшчэ можна будзе вярнуць, то тавар іхня ўладальніца страчвае аўтаматычна. Акрамя таго, знаходзячыся ў паліцэйскім участку, гандлярка губляе магчымасць заробку, а калі мае быць судовы разгляд, дык яшчэ і адзін поўны дзень. Калі штраф вялікі, і гандлярка не ў стане яго выплаціць, ёй пагражае кароткае турэмнае зняволенне. Нарэшце, гандлярка павінна яшчэ заплаціць за праезд у паліцэйскай машыне.

Незаконныя вулічныя гандляркі найперш прайграюць на той прычыне, што яны вымушаны пхаць перад сабой свае каляскі і таму не могуць накружваць іх цалкам — а значыць, не могуць набываць на цэнтральным рынку вялікую колькасць тавару па меншых аптовых цэнах. Усё гэта, канешне, замінае іх поспеху. Каб звесці да мінімуму гэтыя перашкоды, гандлярка карыстаецца шэрагам абарончых мер.

Бадай, найбольш важнай з іх з'яўляецца ўсталяванне партнёрства з іншай гандляркай. Дзве жанчыны аб'ядноўваюць свае грошы з тым, каб набываць тавары на цэнтральным рынку па меншых цэнах. У канцы дня заробленыя грошы дзеляць паміж імі пароўну, незалежна ад таго, хто з іх колькі прадаў тавару. Хаця ў большасці гандлярка, як правіла, ёсць пастаянны партнёр, у пэўныя дні яны могуць працаваць і з іншымі жанчынамі.

Яшчэ адной перавагай партнёрства з'яўляецца тое, што ў часе гандлю жанчыны ўвесь час бачаць адна другую. Калі паліцыя накіроўваецца да адной, другая хуценька хавае большую частку тавару ў каляску і пакідае месца, ратуючы тым самым агульныя грошы. Так яно часта і здараецца, аднак бываюць і прамашкі: партнёрка можа прамарудзіць альбо ўвогуле ўцячы, пакінуўшы тавар, пры набліжэнні паліцыі. Хоць такія наводзіны і выклікаюць нараканне, яны наўрад ці стануць прычынай спынення партнёрства.

Рызыку канфіскацыі памяннае і тое, што ў калясцы гандлярка трымае толькі абмежаваную колькасць тавару, а астатнюю частку хавае дзесьці паблізу. Гэта дазваляе гандляркам набываць на цэнтральным рынку больш тавару без боязі страціць адразу ўсю партыю. Праўда, пры гэтым гандлярка мусіць пакідаць вуліцу і ісці да месца захоўвання, чым скарачае свой гандлёвы час.

У выпадку, калі гандлярка прадасць за дзень увесь свой тавар, яна пачне рэалізоўваць тавар сяброўкі (не абавязкова партнёркі). Усе атрыманыя ад продажу грошы яна аддасць таварышцы. Верагодна, гэта дапамагае ствараць і замацоўваць сувязі, забяспечвае гандлярку больш шырокай сістэмай падтрымкі, калі ёй, у сваю чаргу, такая падтрымка спатрэбіцца. Гандляркі абменьваюцца таксама інфармацыяй аб месцазнаходжанні паліцыі і стараюцца так планаваць свае перамяшчэнні, каб звесці да мінімуму непажаданыя сустрэчы.

Паколькі гандлярак арыштоўваюць досыць часта, то, відавочна, усе гэтыя стратэгіі не заўсёды спрацоўваюць. Разам з тым, без гэтай сістэмы грамадскіх і эканамічных сувязяў нелегальны вулічны гандаль быў бы проста немагчымым. Яго функцыяніраванне забяспечана толькі існаваннем узаемападтрымкі паміж жанчынамі.

Раздзел 8

СВАЯЦТВА І ПЕРАЕМНАСЦЬ

Калі антраполог Лаура Боханан (1966) жыла сярод народнасці ціў Заходняй Афрыцы, аднойчы ў дажджлівы дзень пасля трох выпітых кубкаў піва яна паспрабавала пераказаць гісторыю "Гамлета" мясцоваму правадыру і аднаму з яго набліжаных. Цяжка было растлумачыць п'есу Шэкспіра такім чынам, каб яна мела сэнс у кантэксце існуючых канцэпцый сваяцтва ціў і іх разумення таго, як павінны дзейнічаць сваякі ў розных абставінах. Яна паспрабавала растлумачыць, чаму Гамлет быў нешчаслівы: яго маці неўзабаве пасля смерці яго бацькі паўторна выйшла замуж: "У нас існуе такі звычай, што ўдава два гады будзе аплакваць свайго мужа і не пойдзе за іншага мужчыну". Яе слухачы запярэчылі: "Два гады — гэта занадта доўга... Хто будзе матчыць зямлю, калі ў цябе няма мужа?" А калі Боханан сказала, што Гамлет закалоў праз дыван свайго патэнцыяльнага цесця Палонія, памылкова прыняўшы яго за новага мужа сваёй маці, а пасля забіў малодшага брата свайго бацькі — Клаўдзія, яе суразмоўнікі проста анямелі: "Узняць руку на брата свайго бацькі і на таго, хто амаль што стаў бацькам, — гэта жакліва. Калі брат бацькі забіў твайго бацьку, табе трэба звярнуцца да бацькавых таварышаў, яны павінны адпомсціць за яго. Ніводны чалавек не можа ўжываць сілу супраць сваіх старэйшых сваякоў" [Bohannon, 1966, с. 207, 212-213].

Нягледзячы на неаднолькавую інтэрпрэтацыю гісторыі Гамлета, як Брханан, так і ціў адзначылі важнасць сваяцкіх дачыненняў, паколькі **сваяцтва** — грамадскія адносіны на аснове прынятых у культуры сувязяў праз пераемнасць і шлюб — характэрна для ўсіх чалавечых супольнасцяў.

Вытокі гэткай універсальнасці трэба шукаць у біялогіі. Доўгі час ад свайго нараджэння чалавечае дзіця застаецца бездапаможным і залежыць ад догляду іншых людзей; сувязі паміж людзьмі ў асноўным вынікаюць з гэтага. Незалежна ад біялагічнай прыроды сваяцтва, тое, як людзі вызначаюць і выкарыстоўваюць яго, дэтэрмінуецца сацыякультурнымі, а не біялагічнымі ўмовамі. Антрапологі выявілі, што сваяцкія сацыяльныя адносіны і адпаведныя найменні ў грамадствах істотна адрозніваюцца. Цяпер мы падыходзім

да адказу на пытанне, як у розных грамадствах пры адных і тых жа біялагічных ці шлюбных сувязях людзі могуць па-рознаму вызначацца, па-рознаму называцца і пры гэтым успрымацца як сваякі ці несваякі.

СХЕМЫ СВАЯЦТВА І АБРЭВІЯТУРЫ

Перад тым як пачаць разблытваць клубок розных варыянтаў сваяцтва, нам трэба выявіць галоўныя элементы схемаў сваяцтва і ўжываемыя антраполагамі абрэвіятуры, звязаныя з ім. Антрапологі не выкарыстоўваюць малюнкi радаводных сямейных дрэў. Гэтыя часам вельмі прыгожыя схемы-малюнкi графічна паказваюць, як на працягу некалькіх пакаленняў звязаны паміж сабой члены сям'і, але для выяўлення ўсіх дэталей сваяцкай сістэмы яны не падыходзяць. Дрэва можа стаць занадта "галінастым" пасля некалькіх разводаў і паўторных шлюбаў. Больш таго, шмат радаводных дрэў увогуле цяжка зразумець, прынамсі, да таго часу, пакуль мы не вылучым сістэму ў складанні дрэва ягоным аўтарам.

Пастаўленыя перад неабходнасцю зразумець і параўнаць вялікую колькасць сваяцкіх сістэм, антрапологі распрацавалі стандартызаваную сістэму запісу (гл. схему 8.1). Сутнасць гэтай сістэмы складаюць шэсць асноўных сімвалаў:

1. Трохкутнік для абазначэння мужчыны;
2. Кола для абазначэння жанчыны;
3. Квадрат для абазначэння нявызначанага полу;
4. Вертыкальная лінія для абазначэння спадкаемнасці, напрыклад, ад бацькі да сына;
5. Гарызантальная лінія з адыходзячымі ўніз вертыкальнымі лініямі, як у выпадку братоў/сясцёр;
6. Знак роўнасці ці гарызантальная лінія з адыходзячымі ўгору вертыкальнымі лініямі для абазначэння шлюбу.

Часта даводзіцца ўжываць і іншыя сімвалы. Для памерлых асоб сімвал можа быць зацёмненым ці перакрэсленым рыскай. Развод паказваецца нанясеннем рыскі на гарызантальную лінію адносін. Схемы сваяцтва могуць фарміравацца вакол пэўнай асобы, якая будзе называцца "эга" і ад якой будуць прасочвацца ўсе сваяцкія адносіны.

Антрапологі распрацавалі таксама скарачаныя формы для абазначэння сваяцтва:

F для бацькі	D для дачкі	H для мужа
M для маці	B для брата	W для жонкі
S для сына	Z для сястры	C для дзіцяці

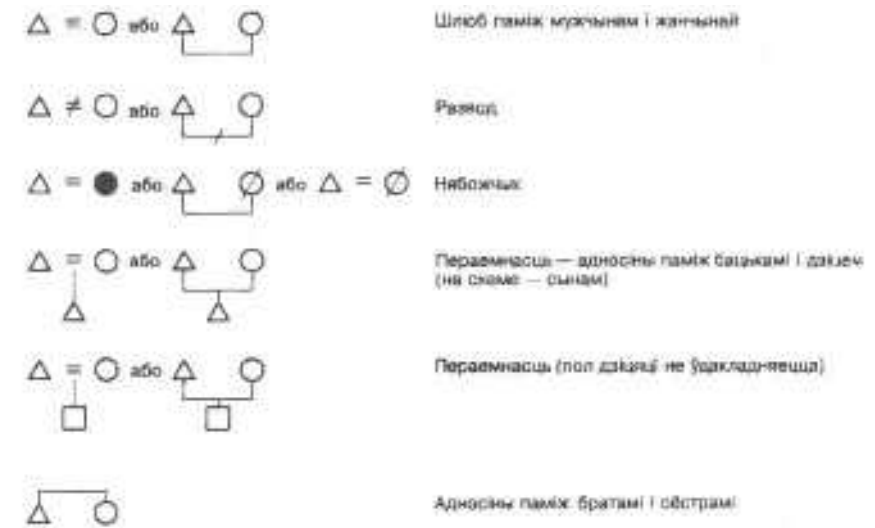
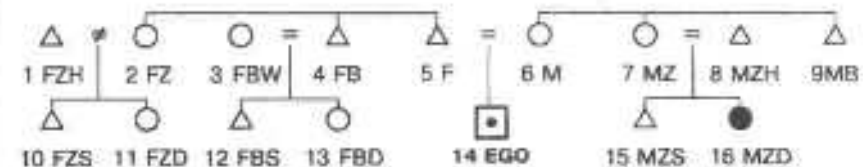

Схема 8.1. Стандартныя абазначэнні сваяцкіх адносін

Усе астатнія віды адносін можна паказаць праз камбінаванне гэтых абрэвіятур. Такая магчымасць камбінавання паддзецца асабліва важнай з улікам нераспрацаванасці сваяцкай тэрміналогіі. Так, дзядзькамі мы называем братоў маці (MB), братоў бацькі (FB), мужоў мацерыных сясцёр (MZH) і мужоў бацькавых сясцёр (FZH). Паколькі гэтыя адрозненні з'яўляюцца важнымі ў многіх сваяцкіх сістэмах, скарачаныя варыянты часам занадта грувасткіх спалучэнняў могуць быць вельмі дарэчы. На схеме 8.2 паказана ўмоўная сям'я з неабходнай сістэмай азнак.

КАТЭГОРЫІ СВАЯЦТВА

Пры даследаванні сваяцтва антрапологі сутыкаюцца з двума асобнымі, але ўзаемазвязанымі відамі адносін: **крэўнасці** (адзінакроўнасці) і **роднаснасці** (уласна сваяцтва). **Крэўнасць** характарызуе адносіны адзінакроўных людзей, якіх мы называем *крэўнымі*. **Сваяцтва** ж характарызуе адносіны, што ўсталёўваюцца праз шлюб; людзей, звязаных такім чынам, мы называем *сваякамі*. Кроўную сувязь можна разглядаць па-рознаму. Так, у некаторых грамадствах лічыцца, што кроўна дзіця звязана толькі з маці, а ў іншых — толькі з бацькам.

Калі розныя падыходы існуюць пры вызначэнні кроўных адносін, то яшчэ большыя цяжкасці маюцца ў адносна далёкіх сваякоў. Возьмем, напрыклад, брата бацькі, ці па-нашаму — дзядзьку. У адных грамадствах увогуле няма адрознення паміж дзядзькам і бацькам асобы, у іншых — для іх, як і для аднаго са стрыечных братоў (FZS), выкарыстоўваецца адзін і той жа тэрмін. Класіфікацыя сваяцкіх катэгорый у розных народаў можа быць самай рознай, але пры гэтым захоўваюцца пэўныя межы, бо ў аснову большасці сваяцкіх сістэм пакладзена некалькі агульных прынцыпаў.

Вызначэнне бацькоў, родных і стрыечных братоў і сясцёр

Аснову любой сваяцкай сістэмы складаюць адносіны бацькоў і дзяцей, а таксама адносіны братоў і сясцёр. Прынамсі, яны выяўляюць найбольш блізкія біялагічныя сувязі. Біялогія, аднак, толькі абумоўлівае гэтыя адносіны — рэальны ж іх змест вызначаецца культурай.

У нашым грамадстве мы адрозніваем тры паняцці бацькі, а менавіта — паводле біялагічнага, сацыяльна і юрыдычна прызнанага статусаў і як мужа любой жанчыны, якая мае дзіця. Адзін чалавек можа валодаць усімі трыма статусамі, але гэта не абавязкова. Калі мы гаворым пра чыйго-небудзь бацьку, то звычайна маем на ўвазе бацьку як сацыяльную катэгорыю, які можа быць, а можа і не быць біялагічным бацькам гэтаму чалавеку. У выпадках, калі разведзеныя людзі жэняцца паўторна, то для большай дакладнасці мы ўжываем часам такія тэрміны, як *айчы* ці *родны бацька*. У іншых грамадствах становішча яшчэ складанейшае. Так, нуэры дапускаюць, што статус сацыяльнага бацькі можа перайсці да жанчыны і нават да духаў, а ў некаторых грамадствах Паўднёвай Азіі ў якасці сацыяльных бацькоў можа разглядацца група братоў.

Гэткім жа складаным можа быць і вызначэнне братоў/сясцёр. У нашым грамадстве за аснову бярэцца кроўнае сваяцтва, але маюць месца і выключэнні. Часцей за ўсё мы не бачым розніцы паміж усыноўленымі і народжанымі ад бацькоўскай пары братамі/сёстрамі ці паміж дзецьмі ад папярэдніх і цяперашняга шлюбаў, хоць такія адрозненні і могуць мець месца. Сітуацыя падаецца яшчэ больш складанай у тых грамадствах, дзе дазваляецца адначасова мець некалькі шлюбных партнёраў. У некаторых грамадствах існуе таксама выдзяленне братоў/сясцёр паводле ўзроставага крытэрыю. Шмат дзе, наадварот, няма адрознення паміж роднымі і стрыечнымі братамі/сёстрамі. Так, чэлены, напрыклад, не бачаць розніцы паміж роднымі і стрыечнымі братамі/сёстрамі, але падзяляюць іх у сваіх сем'ях на старэйшых і маладзейшых [Hoebel, 1978, с. 29-30].

Асноўным элементам любой сваяцкай сістэмы з'яўляюцца таксама *стрыечныя браты і сёстры*, ці дзеці роднага брата (роднай сястры) аднаго з бацькоў і яго (яе) шлюбнага партнёра. Фактычна адзіным адрозненнем, што прызнаецца ў нашым грамадстве, з'яўляецца падзел на блізкіх стрыечных братоў/сясцёр, з якімі нельга ўступаць у шлюб ці мець полавую зносіны, і на дастаткова далёкіх, на якіх, адпаведна, забарона не распаўсюджваецца. Хоць прычыны такога падзелу могуць быць зведзены да біялагічных асаблівасцяў, на самай справе тут выяўляецца якраз культурная мадэль. Стрыечныя браты/сёстры па бацькавай лініі могуць разглядацца асобна ад стрыечных братоў/сясцёр па мацярынскай лініі. Такім чынам, можа існаваць падзел на **крос-кужэнаў**, г. зн. дзяцей брата/сястры аднаго з бацькоў супрацьлеглага полу (напрыклад, дзеці сястры бацькі), і на **паралельных кужэнаў**, ці дзяцей брата/сястры аднаго з бацькоў аднолькавага полу (напрыклад, дзеці бацькавага брата (гл. схему 8.3)). Гэтыя адрозненні не выпадковыя — яны глыбока ўкараніліся ў культуру і грамадскія структуры народаў і вынікаюць з традыцыйных спадчынных мадэляў і ладу жыцця. Многія з гэтых адрозненняў абумоўлены таксама асаблівасцямі канкрэтных сваяцкіх сістэм і таго парадку, якім у кожным дадзеным выпадку вызначаецца ступень сваяцкасці.

Прынцыпы пераемнасці

Усе сваяцкія сістэмы грунтуюцца на прынцыпе **пераемнасці**, ці грамадска-значных сувязях паміж чалавекам і ягонымі продкамі. Менавіта дзякуючы пераемнасці кола нашых сваякоў не зводзіцца адно да бацькоў, братоў і сясцёр, а таксама бацькавых братоў/сясцёр.

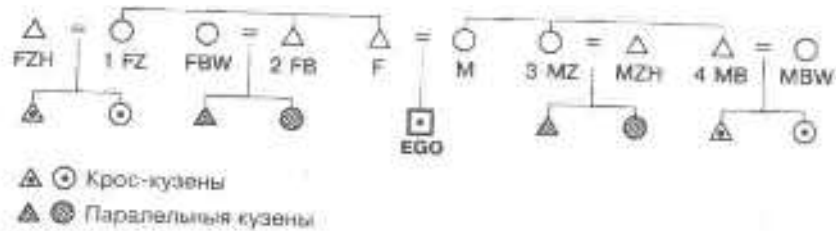

Схема 8.3. Крос-кузены і паралельныя кузены. Крос-кузены "ага" — дзеці сястры ягонага бацькі (1) і брата ягонага маці (4). Яго паралельныя кузены — дзеці бацькавага брата (2) і матчынай сястры (3)

У многіх грамадствах абмяжоўваецца колькасць асоб, якія могуць лічыцца пераемнікамі. Перш за ўсё гэта робіцца для кантролю над размеркаваннем маёмасці. Пераемнасць, такім чынам, становіцца часткай адаптацыйнай стратэгіі грамадства. **Унілінейная пераемнасць**, г. зн. толькі па мужчынскай ці толькі па жаночай лініі, — гэта найбольш вузкі спосаб вызначэння пераемнасці. Законы унілінейнай пераемнасці дазваляюць чалавеку далучацца да тых сваіх продкаў і нашчадкаў, з якімі ён звязаны толькі па мужчынскай ці толькі па жаночай лініі. Вызначэнне пераемнасці па жаночай лініі мы называем **матрылінейнай пераемнасцю**. Згодна з гэтым прынцыпам, дзеці ў кожным пакаленні вядуць пераемнасць ад сваёй сацыяльнай маці, а членамі сваяцкай групы лічацца толькі тыя асобы, якія адносяцца да жаночых ліній (гл. схему 8.4). Падобнае вызначэнне пераемнасці па мужчынскіх лініях будзе называцца **патрылінейнай пераемнасцю** (гл. схему 8.5).

Мадэлі унілінейнай пераемнасці найбольш характэрныя для адносна заможных і стабільных супольнасцяў паляўнічых і збіральнікаў, некаторых ручных земляробаў і пастухоў-качэўнікаў. Выбар пэўнага віду пераемнасці часткова залежыць ад умоў навакольнага асяроддзя. Так, земляробчыя супольнасці, што прытрымліваюцца прынцыпу

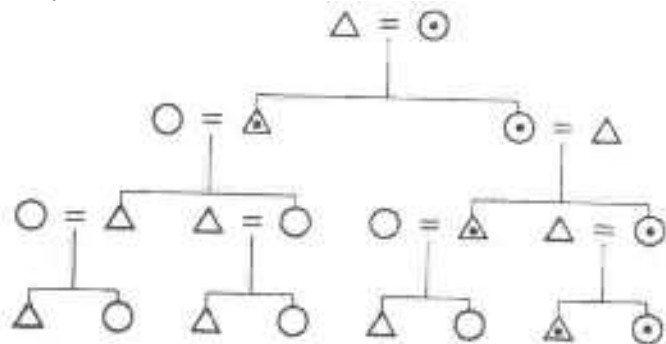

Схема 8.4. Матрылінейная пераемнасць. Пазначаныя кропкай сімвалі ўзыходзяць да агульнага продка па жаночай лініі

матрылінейнай пераемнасці, жывуць, як правіла, альбо на лясных ускраінах, альбо там, дзе ўвогуле няма лесу [Aberle, 1961], а значыць і вялікіх дзікіх жывёл. У такіх выпадках звычайна адсутнічаюць ці зведзены да мінімуму перанаселенасць і канфлікты з-за рэсурсаў. Вынікам гэтага з'яўляецца поўная ці амаль поўная адсутнасць войнаў, агрэсіі, канфліктнасці, дыстанцыі паміж грамадскім і асабістым жыццём, прыніжэння жанчыны і забойства жанчынамі нованароджаных. На працягу некалькіх апошніх стагоддзяў на нашай планеце істотна зменшылася агульная плошча тэрыторый, умовы якіх спрыялі захаванню матрылінейнай сістэмы. У даследаванні падсечнага земляробства Марцін і Вурхіэс [Martin and Voorhies, 1975] паказалі, што сярод грамадстваў гэтага гаспадарчага тыпу матрылінейнымі былі толькі 24%. Даследчыкі лічаць, што раней, пры адноснай стабільнасці прыродных умоў, гэты працэнт быў значна большым, і сцвярджаюць, што праблемы, звязаныя з ростам грамадстваў, узнікненнем канфліктаў і інтэнсіфікацыяй вытворчасці, істотна змяншаюць шанцы на існаванне матрылінейнай пераемнасці.

У асобных дробных грамадствах пераемнасць вызначаецца менш дакладна, але прынцып лінейнасці захоўваецца і там. У некаторых з іх пераемнасць вызначаецца асобна ці па мужчынскай, ці па жаночай лініях. Аднак гэтаму прынцыпу **білінейнай пераемнасці** (вядомай часам як падвойнае сваяцтва), чалавек можа вызначаць сваю пераемнасць патрылінейна ў адных выпадках і матрылінейна ў іншых. Некаторыя грамадствы прызнаюць як патрылілейную, так і матрылілейную пераемнасць (выбар залежыць ад самой асобы); гэты прынцып вядомы як **амбілінейная пераемнасць**. Урэшце рэшт,

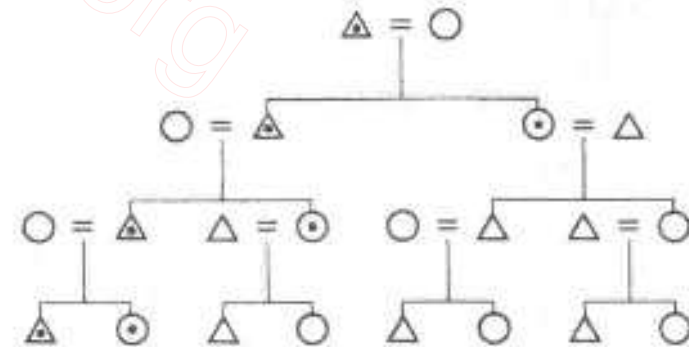

Схема 8.5. Патрылілейная пераемнасць. Пазначаныя кропкай сімвалі ўзыходзяць да агульнага продка па мужчынскай лініі

ёсць і яшчэ адзін варыянт, калі жанчыны прасочваюць сваю пераемнасць праз жаночы род, а мужчыны — праз мужчынскі. Гэты прынцып называецца **паралельнай пераемнасцю**.

Яшчэ адна форма пераемнасці пераважае ў буйных грамадствах, а таксама ў збіральнікаў, якія жывуць у неспрыяльных прыродных умовах або ў варунках ціску больш развітых грамадстваў, і ў сямейна арыентаваных трансхумантаў і землепрацаў, якія жывуць на параўнальна неўрадлівых землях. Гэтая мадэль, якую часта называюць **кагнатычнай пераемнасцю**, дазваляе чалавеку вызначаць пераемнасць праз усіх продкаў — як мужчын, так і жанчын. Усе родзічы і з боку маці, і з боку бацькі разглядаюцца як сваякі.

Незалежна ад прынцыпу вызначэння пераемнасці ва ўсіх грамадствах людзі ладзяць узаемаадносіны згодна з канкрэтнымі абставінамі. Калі існуе, скажам, магчымасць атрымаць спадчыну паводле пэўнай сваяцкай лініі, вылучаецца і падкрэсліваецца адпаведная сваяцкая сувязь. Калі ж прыналежнасць да пэўнай сваяцкай лініі выклікае сумненні, хутчэй за ўсё гэтая прыналежнасць будзе праігнаравана. У сваіх апісаннях туніскіх пасялян і качэўнікаў Жан Дзювіньё адзначае, што тамтэйшыя людзі маніпулююць радаводамі, "як пры гульні ў шахматы" [Duvignaud, 1970, с. 72]. З меркаванняў прэстыжнасці тунісцы імкнуцца даказаць сваю генеалагічную сувязь з якім-небудзь далёкім продкам, які належаў да свяшчэннага роду ці ваяўнічых плямён, што прыйшлі з Егіпта ў XII ст. Вялікую частку сваіх радаводаў людзі ведаюць на памяць; "шляхам рацыянальнага доказу, бесспрэчнай паслядоўнасці ланцуга шлюбаў, сувязяў і спадчыннасці" [Duvignaud, 1970, с. 145] яны імкнуцца стварыць уражанне праўдзівасці, хоць на самай справе гэтыя радаводы не адпавядаюць сапраўднасці і пры неабходнасці могуць мяняцца. У некаторых выпадках генеалагічнае дрэва можна купіць ці заказаць. Маладыя людзі падчас пераходзяць з адной сям'і ў другую і па чарзе прад'являюць правы на сваяцтва.

Падобная адвольнасць у вызначэнні свайёй пераемнасці існуе не паўсюль. Некаторыя грамадствы надзвычай пільна сочаць за дакладнасцю радаводаў. Між тым, спосаб вызначэння пераемнасці па многіх прычынах больш правільна разглядаць не як вынік пэўнага гістарычнага развіцця, а хутчэй як адлюстраванне пэўных жыццёвых рэалій.

Сістэмы называння сваякоў

У розных грамадствах народы не толькі па-рознаму вызначаюць пераемнасць, але і па-рознаму называюць сваіх сваякоў. Хоць па ўсім свеце існуе незлічоная колькасць сваяцкіх тэрміналогій,

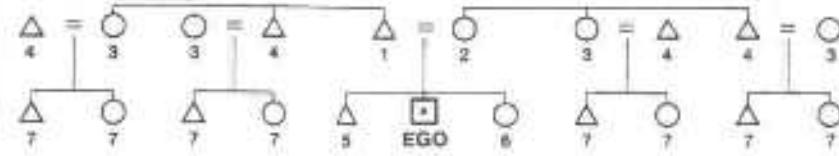
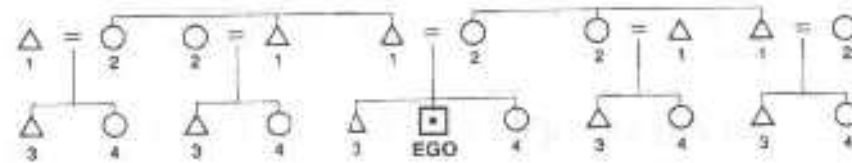

Схема 8.6. Сваяцкая сістэма эскімосаў. Сімвалы пад аднолькавымі нумарамі абазначаюць асоб, з якім "эга" знаходзіцца ў аднолькавым дачыненні

антрапологам удалося вылучыць некалькі асноўных мадэляў, што ўключаюць у сябе ўсе магчымыя варыянты назваў. Цяпер мы разгледзім некаторыя найбольш распаўсюджаныя з гэтых мадэляў.

Сістэма, прынятая ў нашай культуры, звязана з кагнітыўнай пераемнасцю і вядома як *эскімоўская сістэма* (гл. схему 8.6). Яна адрознівае стрыечных і родных братоў; пры гэтым паміж самімі стрыечнымі братамі/сёстрамі адрозненні адсутнічаюць, у тым ліку паводле полу. Ад бацькоў мы адрозніваем цётка і дзядзькоў, якіх называем адпаведна іх полу. У адрозненне ад большасці іншых сістэм, у эскімоўскай сістэме няма "сямейных" тэрмінаў для абазначэння сваякоў, акрамя маці, бацькі, брата, сястры. Падобная практыка можа тлумачыцца тым, што ў адпаведных грамадствах, як правіла, адсутнічаюць вялікія сваяцкія групы. Самай прастай, з найменшай колькасцю назваў, з'яўляецца *гавайская сістэма* (гл. схему 8.7), у якой для ўсіх сваякоў аднаго полу існуе аднолькавае абазначэнне. Такім чынам, адным і тым жа тэрмінам будуць зваць родных і стрыечных братоў "эга", яшчэ адным — ягоных родных і стрыечных сясцёр. Гэтакім жа чынам адзін тэрмін належыць усім сваякам-мужчынам бацькі "эга" і яшчэ адзін — сваякам гэтага ж пакалення. Гэтая сістэма часта звязана альбо з адвольнай пераемнасцю, што дазваляе асобе далучаць сябе ці да мацерынай, ці да бацькавай сваяцкай групы, альбо з неадналінейнымі радаводамі. *Суданская сістэма*, наадварот, дапускае максімальна магчымую колькасць тэрмінаў (гл. схему 8.8). У ёй,

Сістэма 8.7. Гавайская сваяцкая сістэма

напрыклад, для кожнага стрыечнага брата і кожнай стрыечнай сястры

182 РАЗДЕЛ 8

ўжываецца асобны тэрмін у залежнасці ад іх адносін да "эга". Суданская сістэма сустрэкаецца ў грамадствах са складаным падзелам працы, выразным сацыяльным расслаеннем і патрылінейнымі сваяцкімі групамі.

З патрылінейнай пераемнасцю звычайна звязана і *сістэма амаха* (гл. схему 8.9). У ёй адзін і той жа тэрмін ужываецца для абазначэння цэлага шэрагу сваякоў аднаго пакалення той ці іншай патрылінейнай групы. Так, адным тэрмінам называюць бацьку "эга" і брата яго бацькі. Разам з тым, большая частка жаночых адносін не мае тэрміналагічных адрозненняў. Адным і тым жа тэрмінам завуць маці "эга", мацерыну сястру і дачку мацерынага брата, яшчэ адным — мацерынага брата і сына мацерынага брата. Ужыванне сваяцкіх тэрмінаў адносна асоб аднаго пакалення вызначаецца іх полавай прыналежнасцю. Для абазначэння братоў і перакрываваемых стрыечных братоў існуе адзін тэрмін, для абазначэння сясцёр і паралельных стрыечных сясцёр "эга" — другі.

Матрылінейным адпаведнікам сістэмы амаха ў нейкай ступені выступае *сістэма кро* (гл. схему 8.10). Асноўнае адрозненне паміж імі ў тым, што ў сістэме кро аднолькава называюцца сваякі бацькі па жаночай лініі (адзін тэрмін для F, FB, FZS і другі для FZ і FZD), тады як адрозненні паміж пакаленнямі вызначаюцца з мацерынага боку. Адпаведным чынам для абазначэння маці і мацерынай сястры служыць адзін тэрмін, адным словам называюцца сёстры і паралельныя стрыечныя сёстры, яшчэ адным — браты і паралельныя стрыечныя браты. Нарэшце, *сістэма іракезаў* (гл. схему 8.11) блізкая да сістэм кро і амаха сваім падыходам да абазначэння пакалення бацькоў "эга" — у іх ёсць агульны тэрмін для бацькі і бацькавага брата і яшчэ адзін — для маці і мацерынай сястры. Адрозненне паміж сістэмамі кро, амаха і іракезаў выяўляецца ў розных падыходах да абазначэння перакрываваемых стрыечных братоў/сясцёр. У папярэдніх сістэмах яны абазначаліся альбо асобнымі тэрмінамі, альбо — агульнымі са сваякамі старэйшага пакалення. У сістэме іракезаў аднолькава называюцца перакрываваемыя стрыечныя браты (FZS, MZS), гэтак жа, як і перакрываваемыя стрыечныя сёстры (FZD, MBD). Гэтая мадэль больш за ўсё ўласціва для грамадстваў, дзе аддаюць перавагу шлюбу паміж перакрываваемымі стрыечнымі братамі і сёстрамі, бо падобныя шлюбы і сваяцкая тэрміналогія іракезаў часта ідуць поруч [Goody, 1970].

ПЕРАЕМНЫЯ І СВАЯЦКІЯ ГРУПЫ

У кожным грамадстве сваяцтва выконвае дзве важныя функцыі. Па-першае, сваяцтва служыць сродкам перадачы статуса і ўласнасці

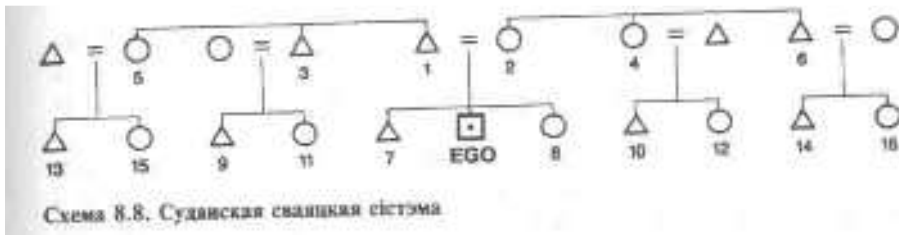

Схема 8.8. Суданская сваяцкая сістэма

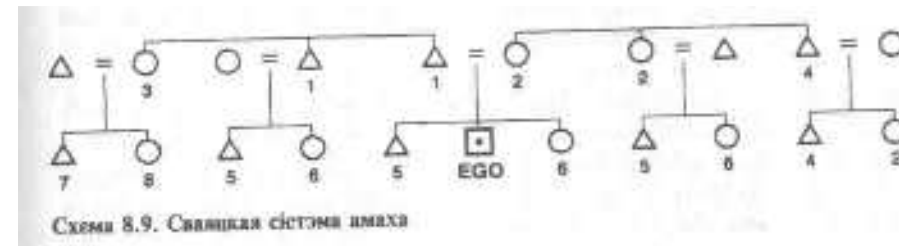

Схема 8.9. Сваяцкая сістэма амаха

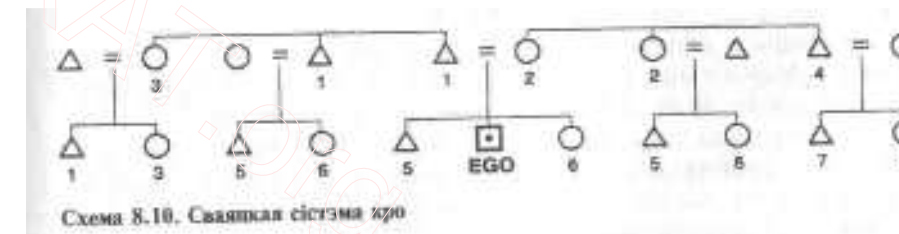

Схема 8.10. Сваяцкая сістэма кро

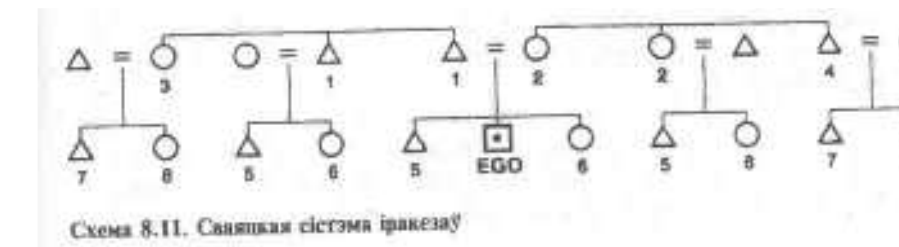

Схема 8.11. Сваяцкая сістэма іракезаў

мінімальныя родавыя сегменты, якія служаць першаснымі грамадскімі адзінкамі роду.

Ступень выяўлення партнёрства ці варагавання паміж родамі ў такіх грамадствах, як ціў, залежыць ад ступені іх блізкасці. Кожны мінімальны род (*H-O*) па схеме 8.13 з'яўляецца аўтаномнай адзінкай. Члены *H* і *I* ў звычайных умовах наўрад ці будуць мець якія-небудзь зносіны паміж сабой. Але варта прадстаўніку аднаго з мінімальных родаў пацярпець, скажам, ад *J*, то як *H*, так і *I* будуць дзейнічаць супольна супраць агульнага ворага, паколькі ў іх ёсць агульны продак *D*. Нашчадкі *B* (*H-K*) і *C* (*L-O*) у адносінах адзін да аднаго будуць дзейнічаць падобным чынам.

Аднак у выніку драблення роду на асобныя сегменты апошнія могуць разглядаць сябе ў якасці аўтаномных адзінак, не звязаных з дадзеным родам, і тым самым утвараць асобныя роды. У некаторых грамадствах гэты працэс *родавага расшчаплення* паўтараецца з пэўнай рэгулярнасцю, калі родныя браты/сёстры ў кожным пакаленні адасабляюцца і засноўваюць новыя роды. У грамадствах, дзе родавае драбленне — звычайная з'ява, часта пераемнасць не ідзе далей некалькіх пакаленняў і распаўсюджваецца, магчыма, толькі на жывых прадстаўнікоў роду.

Выбар сегментацыі або расшчаплення ў якасці асноўнай мадэлі часткова залежыць ад умоў асяроддзя [Onwuejeugwu, 1975]. Абедзве мадэлі можна знайсці, напрыклад, у Заходняй Афрыцы, але ў вельмі розных кантэкстах. Там, дзе мае месца рост роду, пашырэнне сферы яго ўплыву і, як вынік, варожасць з боку іншых груп, больш тыповым з'яўляецца працэс сегментацыі. Знешняя пагроза робіць нязручнай поўную аўтаномію. Пры сегментарнай мадэлі кожны род у мірны час можа жыць паасобку, але здольны хутка аб'ядноўвацца ў большыя адзінкі, як толькі ўзнікае пагроза ці неабходнасць самім націснуць на іншых. А вось там, дзе магчымасць экспансіі ці іншай знешняй пагрозы нязначная, мадэль родавага расшчаплення падаецца больш верагоднай.

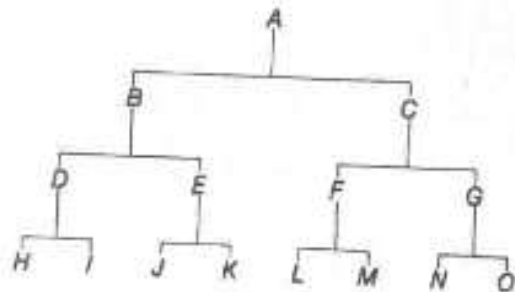

Схема 8.13. Мадэль сегментацыі. А — заснавальнік пярэгу сублінідажы (*B-O*). *H-O* — мінімальныя родавыя сегменты, якія сталі вынікам падзелу роду. У народа ціў мінімальныя родавыя сегменты служаць асноўнай палітычнай і сямейнай адзінкай

КЛАНЫ. Клан, у адрозненне ад роду, — гэта група сваякоў, якія вераць у існаванне агульнага продка, але не могуць прасачыць рэальнай сувязі з гэтым продкам. Прадстаўнікі кланаў утвараюць у некаторых грамадствах цесна з'яднаныя і не падобныя да родаў групы. Члены аднаго клана, як у выпадку з большасцю шатландскіх кланаў сёння, могуць жыць у самых розных месцах і рэдка ўзаемадзейнічаць на агульнакланавай аснове. Кланавым атрыбутам, агульным для ўсіх, звычайна з'яўляецца **татэмічная эмблема** — жывёла ці расліна (гл. таксама раздзел 14, артыкул "Татэмы").

Калі роды прызнаюць сваю прыналежнасць да аднаго клана, у іх, натуральна, з'яўляюцца і пэўныя ўзаемныя абавязкі, якія часцей маюць абмежаваны характар — гэта, скажам, узаемадапамога і да т.п. Адзін з прыкладаў фарміравання клана даюць нам заходнія апачы. Яны вызначаюць сваю пераемнасць матрылінейна і жывуць у малых паселішчах. Іх продкі назвалі сябе па назве таго месца, дзе яны першапачаткова жылі і якое вымушаны былі пакінуць, калі іх стала шмат. Тым не менш, яны працягвалі называць сябе ранейшым імем. Клан у дадзеным выпадку аб'яднаў людзей, якія на падставе назвы паселішча прызналі свае агульныя карані. Кланавы хаўрус можа мець пэўныя перавагі: так, члены клана часам маюць калектыўныя правы на зямлю, але галоўная функцыя клана — гэта забеспячэнне ўзаемнай дапамогі.

Кланы часта ўключаюць шэраг мясцовых родаў. Йака ўсходняй Нігерыі, напрыклад, арганізаваны ў малыя землеўласніцкія патрылінейныя групы (у іх ёсць таксама і матрылінейныя групы, з іншымі функцыямі). Кожная патрылінейная група займае асобную частку вёскі і звычайна падтрымлівае адносіны з іншымі на падставе агульнага кланавага інтарэсу. У кожнага клана ёсць свой рытуальны лідэр, які адказвае за ўтрыманне кланавых святыняў і старшынствуе на неафіцыйных сустрэчах старэйшых і найбольш паважаных прадстаўнікоў роду. У звычайных умовах члены кланаў йака прызнаюць сваю пераемнасць. Аднак у выпадку спрэчак наконт выдзялення зямлі пад будаўніцтва ці сельскую гаспадарку члены клана схільны падкрэсліваць сваю адасобленасць [Forde, 1964]. (Гл. "Нататкі антрапалага" ў канцы раздзела.)

ФРАТРЫ. Фратрыя — гэта пераемная група, складзеная з некалькіх кланаў, якія лічацца звязанымі паміж сабою, але канкрэтныя сувязі паміж імі ўжо не праглядаюцца. Фратрыі, якія ўключаюць шмат кланаў, існуюць, напрыклад, у племені хайда паўночна-заходняга ўзбярэжжа Паўночнай Амерыкі. Кожная фратрыя мае сваю ўласную татэмічную эмблему, якая вылучае яе з шэрагу іншых. Дзвюма галоўнымі фратрыямі ў хайда з'яўляюцца

фратрыя Крумкача з эмблемай кіта-забойцы і фратрыя Арла з эмблемай арла. Члены фратрыі валодаюць выключным правам пазначаць эмблемамі сваю ўласнасць — дамы, людкі, капелюшы, посуд і г.д. У паселішчах хайда звычайна жывуць як члены групы Крумкача, так і члены групы Арла.

Фратрыі рэдка калі выконваюць значную грамадскую функцыю. Сярод нешматлікіх выключэнняў з гэтага правіла — фратрыі ацтэкаў, якія адыгрывалі асноўную ролю ў агульным цырыманіяльным жыцці родаў і выконвалі важныя палітычныя функцыі.

ПАЛОВЫ. Малыя грамадствы падчас падзяляюцца на дзве **паловы**, ці асобныя унілінейна-пераемныя групы, што выконваюць у дачыненнях адна да адной узаемнадапаўняльную функцыю. У грамадствах, дзе існуюць паловы, іхнія прадстаўнікі павінны, як правіла, жаніцца з прадстаўнікамі іншай паловы, а прыналежнасць да адной з іх часта з'яўляецца важным фактарам у рэлігійным і цырыманіяльным жыцці. У абарыгенаў мардуджара паловы заснаваны на патрылінейнай пераемнасці. Падчас вялікіх цырыманіяльных сходаў мардуджара падзяляюцца на два "лагеры", кожны з якіх выконвае сваю ролю. Адна палова племені іракезаў-сенека Паўночнай Амерыкі выконвае жалобныя рытуалы для другой паловы. У некаторых дробных грамадствах Паўночнай Амерыкі паловы спаборнічаюць паміж сабой у гульні "лякрос". Паловы ўвасабляюць дуалізм, што існуе ў свеце: зямля і вада, дзень і ноч, неба і зямля, вайна і мір. Таму паловы могуць атрымліваць адпаведныя пэўным правам дуалізму назвы.

Білінейна-пераемныя групы

У грамадствах з білінейнымі сістэмамі, дзе пераемнасць вызначаецца як матры-, так і патрылінейна, асоба належыць да абодвух, мацерынага і бацькавага, родаў. Такі парадак можа стварыць блытаніну, але ў большасці выпадкаў гэтыя роды выконваюць розныя функцыі. У ладагаба Заходняй Афрыкі, напрыклад, зямлю і іншыя віды нерухомасці асоба атрымлівае ў спадчыну з боку бацькі, а рухомую маёмасць — грошы ці збожжа — з боку маці [Goody, 1959]. Аднак, нягледзячы на падобны падзел функцый, утварэнне ў такіх грамадствах трывалых пераемных груп звязана часам з вялікімі цяжкасцямі.

Кагнатычна-пераемныя групы

Тым часам як лінейная пераемнасць забяспечвае аснову для ўтварэння груп з простым членствам, кагнатычная пераемнасць — паняцце больш складанае. Пры кагнатычнай пераемнасці асоба можа адначасова належаць да некалькіх груп і быць заснавальнікам адной з іх. Так, усе дзяды/бабулі "эга" могуць быць заснавальнікамі асобных груп, а сам "эга" — членам усіх гэтых груп. Такая сістэма з прычыны сваёй гнуткасці мае відавочныя адаптацыйныя перавагі для асобы, прапануючы шырокі выбар варыянтаў. Разам з тым яна абмяжоўвае ўтварэнне зынтэграваных груп, паколькі дапускае значнае разыходжанне ў інтарэсах і маёмасным стане сваякоў.

Існуюць два падыходы да ўтварэння груп на аснове кагнатычнай пераемнасці. Пры *продка-скіраваным падыходзе* групы ўтвараюцца шляхам вызначэння пераемнасці ад продкаў. Пры *эга-скіраваным падыходзе* групы фарміруюцца вакол агульнага сваяка, які не з'яўляецца продкам.

Група асоб, звязаных з "эга" кагнатычнымі эга-скіраванымі сувязямі, называецца **сваяцкай сеткай** (гл. схему 8.14). Адной з адметных рысаў сваяцкай сеткі з'яўляецца тое, што ў ніводнага яе члена, за выключэннем родных братоў/сясцёр, а таксама пары стрыечных братоў/сясцёр, не будзе сваёй сеткі. Больш таго, сваяцкая сетка перастае існаваць адразу пасля смерці яе заснавальніка.

Сваяцкія сеткі рэдка калі выконваюць функцыі групы. Прадстаўнікі сеткі падзяляюць паміж сабой сферы дзейнасці, а іхнія адносіны да сеткі будуць залежаць пераважна ад аўтарытэту "эга" і ад яго патрабаванняў. Можна сказаць, што сваяцкая сетка — гэта добраахвотнае ўтварэнне, члены якога могуць часам збірацца па закліку лідэра. Сваяцкая сетка не з'яўляецца землеўласніцкай групай і не займаецца пытаннямі спадкаемства, уласнасці ці размеркавання розных відаў маёмасці.

Сваяцкія сеткі распаўсюджаны ў астраўных народаў Паўднёва-Усходняй Азіі, дзе традыцыйна адсутнічаюць дзяржавы. Асабліваю ўвагу ў гэтых грамадствах надаюць сямейнай дабрачыннасці і сямейнаму абавязку. Моц мужчыны заўсёды асацыявалася з вайной, і асабліва — са здабычай варожых галюў. У ібанаў Барнеа адным з асноўных відаў дзейнасці сваяцкіх сетак у мінулым былі напады-паляванні на галовы ворагаў. Калі чалавек вырашаў зрабіць такі напад, ён збіраў членаў сваёй сваяцкай сеткі. Склад груп пры нападзенні штотым мог быць розным. У калінга паўночных Філіпінаў на аснове сваяцкіх сетак утвараліся групы помсты за свайго забітага таварыша. Сеткі забяспечвалі таксама механізмы размеркавання ежы і пры неабходнасці службылі іншым мэтам.

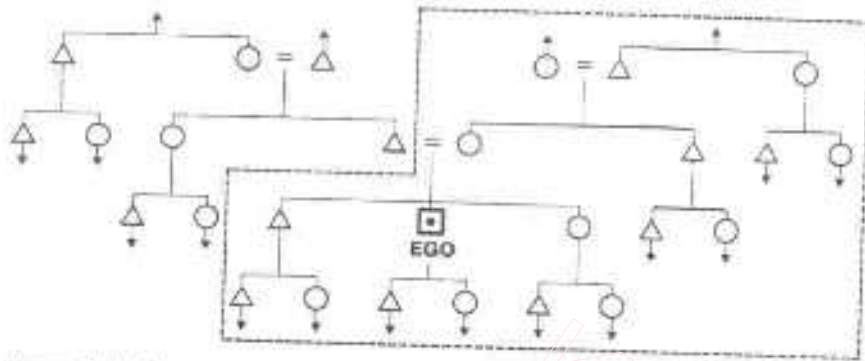

Схема 8.14. Свацкая сетка. Свацкая сетка — гэта група, заснаваная на эга-скіраваных памятных-перыемных прынцыпах: людзі злучаны з жывым чалавекам ("эга") як па мужчынскай, так і па жаночай лініях. Гэтая дыяграма паказвае сваяцкую сетку "эга"; сваяцкая сетка яго мае будзе, аднак, іншай і складаней і адносіць толькі ў межах пункцірнай ліній фігуры. (Стрэлкі паказваюць прыклад ліній.)

ЗНАЧЭННЕ СВАЯЦТВА

Розныя народы па-рознаму ўспрымаюць сваяцтва, аднак пры гэтым можна сказаць, што яго значэнне падае па меры росту грамадстваў і іх інтэграцыі ў сусветную сістэму. Нават у межах аднаго грамадства сваяцтва можа мець рознае значэнне як для асобных людзей, так і для асобных супольнасцяў.

Роля, якую адыгрывае сваяцтва ў заходніх грамадствах, залежыць ад абставін і светапогляду кожнай сям'і і кожнага чалавека. Свацтва для многіх з нас — гэта "набор" дзядоў, бабуль, цёткаў, дзядзькоў, стрыечных братоў і сясцёр, з якімі мы сустракаемся толькі ў вельмі рэдкіх выпадках, а некаторых увогуле ў вочы не бачылі. Важную ролю ў нашым жыцці могуць ці маглі адыгрываць толькі некалькі сваякоў — нашы бабулі і дзядулі, якіх мы наведвалі на выхадныя,

стрыечны брат — сябра дзяцінства, дзядзька, які аднойчы ўладкаваў нас на летнюю працу, — але ў большасці выпадкаў сваякі з'яўляюцца дастаткова чужымі для нас людзьмі. Безумоўна, гэта справядліва не да кожнага чалавека. Тыя з нас, што жывуць у адным горадзе ці мясцовасці побач з дзядамі і прадзедамі, будуць мець хутчэй за ўсё многа сваякоў, часта сустракацца, раіцца з імі, мець з імі агульныя інтарэсы. Калі мы належым да багатай сям'і, і ў выпадку смерці нашага далёкага стрыечнага брата нам застаецца што-небудзь у спадчыну, то мы пачынаем разумець, што сваяцтва — рэч сур'ёзная. Свацкія сеткі белых сем'яў нярэдка служаць мэце размеркавання багацця і ўлады.

Але значэнне сваяцтва ў заходніх грамадствах нельга зразумець, засяроджваючы ўвагу толькі на багацці, уладзе ці ўзаемадапамозе. Надзейнасць, трываласць сваяцкіх сувязяў — вось што надае сваяцтву асаблівую вагу. Як і іншыя грамадскія інстытуты, сваяцтва характарызуецца пастаянствам, што дазваляе яму выходзіць за межы прыватнага жыцця. Яно спрыяе адчуванню бяспекі, яно — наша апірышча ў зменлівым свеце, які бывае падчас такім нядобрым і адчужаным. Нам падабаецца адчуваць еднасць з дзесяткамі людзей у іншых частках краіны, нават калі мы нічога пра іх не ведаем. Хтосці любіць праглядаць у пошуках аднафамільцаў тэлефонныя даведнікі ў незнаёмых гарадах ці аэрапортах — магчыма, каб затым патэлефанаваць і ў рэшце рэшт упэўніцца, ці не з'яўляюцца яны сваякамі. Усе гэтыя патэнцыяльныя родзічы могуць быць карыснымі. Калі, скажам, наш легкавік зламаўся за Джыла Бэнд, мы паспрабуем знайсці свайго стрыечнага брата і паклікаць яго на дапамогу. Праўда, існуе няшмат шанцаў, што сваяк знойдзецца і дапаможа нам.

Праз сваяцтва і нашых продкаў мы цесна звязаны з мінулым, што таксама стварае пачуццё бяспекі. Ці не кожная сямейная група лічыць сябе нашчадкамі якогась нацыянальнага героя, хоць гэта рэдка адпавядае сапраўднасці. Многія сем'і заказваюць па пошце ў спецыялізаваных фірмах гербы, дапаўняючы іх буклетамі, у якіх гаворыцца пра іх знакамітых продкаў. Хоць такія гербы з прэтэнзіямі на сувязь з некалі багатым і вядомым чалавекам маюць малую практычную карысць, але яны надаюць людзям пачуццё ўпэўненасці ў сабе. Зрэшты, ад продкаў можа быць і практычная карысць. Быць нашчадкам аднаго з першых пасяленцаў у ЗША ці Канадзе, нават калі твой продкаў пакінуў аб сабе не вельмі добрую славу, — гэта акалічнасць, якую можна з выгадай скарыстаць у грамадстве. "Дочкі Амерыканскай Рэвалюцыі" і шмат іншых падобных арганізацый надаюць вялікае значэнне сваім сваяцкім сувязям.

Паходжанне важнае, калі чалавек прад'яўляе правы на валоданне зямлёй на паўднёвым захадзе Злучаных Штатаў, дзе некалі продкам раздавалі землі іспанцы.

Якой бы значнай ні была роля сваяцтва ў заходнім свеце, яна, безумоўна, саступае той значнасці, якую надаюць сваяцтву ў іншых грамадствах. Сваяцтва — гэта аснова ўзаемадачынненняў сярод шматлікіх афрыканскіх, азіяцкіх і мясцовых народаў абедзвюх Амерык. Сваяцтва застаецца ці не самым важным фактарам, што ўплывае на жыццё мільёнаў людзей ва ўсім свеце, паколькі так ці інакш яно вызначае іх ролю і грамадскі статус. У некаторых грамадствах страціць сваяцтва азначае стаць ізгоем без надзеі на нармальнае жыццё, шлюб, адэкватнае забеспячэнне сваіх жыццёвых патрэб ці догляд у старасці. Усё гэта чалавек можа атрымаць, абавіраючыся на сваяцкія сувязі. У малых грамадствах традыцыйна прынята падзяляць усіх людзей на сваякоў і чужынцаў. Сваяцтва там утварае аснову палітычнага, эканамічнага і нават рэлігійнага жыцця грамадства. Як і ў многіх вялікіх грамадствах, у Афрыцы і Усходняй Азіі адно з самых важных месцаў у грамадскім жыцці займаюць продкі. Напрыклад, лічыцца, што "дзяды" ўсяляк спрабуюць сваім нашчадкамі і прыносяць ім шчасце, калі тыя шануюць іх, і наадварот — няшчасце, калі продкаў ігнаруюць ці абыходзяцца з імі без пашаны.

Розніца паміж роляю сваяцтва на Захадзе, дзе яно з'яўляецца карысным, але не самым важным фактарам грамадскага жыцця, і ў тых грамадствах, дзе на ім грунтуецца ўсё, адностроўвае прынцыповыя адрозненні ў спосабах адаптацыі. Напрыклад, у грамадствах, якія часам называюць сваяцкімі, гэты інстытут надзвычай істотны пры вытворчасці тавараў і паслуг. Людзі сумесна працуюць і абменьваюцца вырабленым згодна са сваяцкімі сувязямі і, больш таго, робяць гэта ў адпаведнасці з мадэлямі паводзін, якія таксама грунтуюцца на сваяцтве. Такім чынам, паміж уласна сваяцкімі і эканамічнымі ролямі вялікай розніцы не існуе.

У буйных урбанізавана-прамысловых грамадствах Захаду пры вытворчасці і абмене не на ўзроўні сям'і сваяцтва адыгрывае нязначную ролю. Прынцыпы, адпаведна якім арганізуюцца і кантралююцца вытворчая дзейнасць і абмен, непасрэдна са сваяцтвам не звязаны. Людзей наймаюць на працу пераважна ў адпаведнасці з іх ведамі і навыкамі, хоць сваяцкія сувязі таксама могуць мець месца. Разам з тым ёсць адчуванне, што сям'я і эканамічныя ролі *павінны* разглядацца асобна — людзі пазбягаюць прыносіць на працу свае асабістыя праблемы альбо праяўляць апякунства ў дачыненні да сваяка. Аднак часта гэтыя ролі сумяшчаюцца, і сваяцкія сувязі, безумоўна, уплываюць на нашу працоўную сферу.

Роля сваяцтва там, дзе яна традыцыйна служыла асновай адаптацыйнай стратэгіі, пачала змяншацца з далучэннем да сучаснай сусветнай сістэмы. Так, на большай тэрыторыі Афрыкі перад усталяваннем еўрапейскага каланіяльнага ладу жылі невялікія земляробчыя і пастаральныя плямёны, і кожнае з іх было ўтварэннем з некалькіх сваяцкіх груп. Характар працы членаў груп быў пераважна калектыўным. Групам належалі зямля і іншыя віды ўласнасці, а адміністрацыйныя функцыі выконвалі старэйшыны груп. Пры каланіяльным ладзе ў шматлікіх рэгіёнах Афрыкі гэты парадак быў заменены сістэмай, заснаванай на наёмнай працы і рыначнай вытворчасці замест натуральнай гаспадаркі ў межах групы. Імкненне людзей да набыцця ўласнасці, да асабістага багацця паклала канец салідарнасці сваяцкіх груп і тым самым зменшыла ролю сваяцтва ў жыцці афрыканцаў.

Уключэнне ў сусветную сістэму не скасавала цалкам значнасці гэтага інстытута, аднак выкананне яго правілаў стала менш абавязковым. Там, дзе далучэнне да сусветнай эканомікі прывяло да галечы, сваяцтва з яго механізмам узаемадапамогі працягвае заставацца адным з нешматлікіх даступных сродкаў у забеспячэнні ўмоў для існавання. Апроч гэтага, эліты грамадстваў разглядаюць сваяцтва як карысны сродак захавання ўлады, бяспекі і памнажэння свайго багацця.

КАРОТКІ ЗМЕСТ

Хоць само існаванне сваяцтва тлумачыцца біялагічна, тое, як яно ацэньваецца і выкарыстоўваецца людзьмі, залежыць ад сацыякультурных умоў. У розных грамадствах па-рознаму вызначаюцца нават кроўныя адносіны — дачыненні бацькоў, братоў/сясцёр, стрыечных братоў/сясцёр.

У мэтах даследавання разнастайных сваяцкіх сістэм найперш неабходна прасачыць, як разглядаюць сваяцтва ў розных грамадствах. Адны з іх вызначаюць сваяцкую пераемнасць унілінейна — толькі па мужчынскай (патрылінейна) ці жаночай (матрылінейна) лініях продкаў і нашчадкаў. Другія прытрымліваюцца білінейнай пераемнасці (у залежнасці ад абставін — альбо патрылінейна, альбо матрылінейна), амбілінейнай, або адвольнай, пераемнасці (калі дазваляецца выбар паміж патрылінейным і матрылінейным відамі) ці паралельнай пераемнасці (мужчыны вызначаюцца патрылінейна, а жанчыны — матрылінейна). У вялікіх грамадствах, як і ў шэрагу дробных, распаўсюджана кагнатычная пераемнасць, калі чалавеку

дазваляецца вызначаць пераемнасць праз усіх продкаў як мужчынскага, так і жаночага полу.

Гэтак жа па-рознаму ў розных народаў могуць звацца і "адны і тыя ж сваякі". Так, кожны з нашых шматлікіх родзічаў, якіх мы называем "стрыечнымі братамі/сёстрамі" (кузенамі), у іншых сваяцкіх сістэмах атрымлівае асобнае найменне. Галоўнымі сваяцкімі сістэмамі з'яўляюцца эскімоская, гавайская, суданская, амаха, кро і іракезаў.

У кожным грамадстве сваяцтва выконвае дзве галоўныя функцыі: спадкаемства і фарміравання груп. У залежнасці ад сваіх памераў групы, сфарміраваныя паводле прынцыпу унілінейнай пераемнасці, падзяляюцца на роды, кланы, фратрыі і паловы. Родам з'яўляецца група сваякоў, якія вызначаюць сваю пераемнасць ад агульнага продка — мужчыны ці жанчыны — праз дакладныя сувязі. Клан — гэта група сваякоў, якія вераць у тое, што з'яўляюцца нашчадкамі агульнага продка, але не могуць прасачыць сапраўдных сувязяў з гэтым продкам. Фратрыя — гэта сваяцкая група, якая аб'ядноўвае пэўную колькасць адносна блізкіх кланаў з неакрэсленымі сувязямі. Тэрмін *палова* абазначае асобныя лінейна-пераемныя групы, што выконваюць у дачыненнях адна да адной дапаўняльную функцыю. У тых грамадствах, дзе ўжываюць прынцыпы кагнітыўнай пераемнасці, могуць утварацца продка-скіраваныя кагнітыўна-пераемныя групы ці эга-скіраваныя сваяцкія сеткі.

Адрозненні ў значнасці сваяцтва адлюстроўваюць розныя адаптацыйныя стратэгіі грамадстваў. У малых супольнасцях сваяцкія сувязі служаць асновай арганізацыі вытворчасці тавараў і паслуг. Усё большая інтэграванасць у сусветную сістэму вядзе да памяншэння ролі сваяцтва ў людскіх дачыненнях.

ЛІТАРАТУРА ПА ТЭМЕ

Асноўныя працы:

- Fox, Robin. *Kinship and Marriage: An Anthropological Perspective*. New York: Cambridge University Press, 1984.
- Goody, Jack. *The Oriental, the Ancient and the Primitive*. New York: Cambridge University Press, 1989.
- Harris, Christopher. *Kinship*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1990.
- Tcherkezoff, Serge. *Dual Classification Reconsidered: Nyamwezi. Sacred Kinship and Other Examples*. New York: Cambridge University Press, 1987.

Асобныя даследаванні:

- Aschenbrenner, J. *Lifelines: Black Families in Chicago*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1975.
- Epstein, A. L. *Urbanization and Kinship*. New York: Academic Press, 1981 [Zambia].
- Hiatt, L. R. *Kinship and Conflict: A Study of an Aboriginal Community in Northern Arnhem Land*. Canberra: Australian National University Press, 1965.
- Singarimbun, Masri. *Kinship, Descent and Alliance Among the Karo Batak*. Berkeley: University of California Press, 1975 [Indonesia].
- Stack, Carol B. *All Our Kin: Strategies for Survival in a Black Community*. New York: Harper & Row, 1975.
- Strathern, Andrew. *One Father, One Blood: Descent and Group Structure Among the Melpa People*. London: Tavistock, 1972 [Papua New Guinea].
- Watson, Rubie S. *Inequality Among Brothers: Class and Kinship in South China*. New York: Cambridge University Press, 1985.

Дона Вінслоў

Палітыка, зямля і генеалогія ў Новай Каледоніі

Дона Вінслоў — навуковы супрацоўнік факультэта антрапалогіі ў Манрэальскім універсітэце. Збор матэрыялаў для сваёй дысертцыі і далейшых даследаванняў праблем этнічнага і нацыянальнага самавызначэння яна праводзіла ў Новай Каледоніі, што ў паўднёва-заходняй частцы Ціхага акіяна. Дона Вінслоў — аўтар шэрагу артыкулаў аб руху за незалежнасць на гэтай французскай тэрыторыі. Цяпер яна працуе над кнігай пра ўзаемасувязі старых і новых традыцый у жыцці гэтага народа.

Калі ў 1853 г. Новая Каледонія стала калоніяй Францыі, яе існаванне было пастаўлена ў залежнасць ад развіцця ранчавых гаспадарак каланізатараў, эксплуатацыі прыродных рэсурсаў і ўвогуле ўсёй інфраструктуры гэтай калоніі-катаргі, якая патрабавала анексіі вялікіх зямельных плошчаў. На працягу ўсёй гісторыі Новай Каледоніі, якая дагэтуль з'яўляецца "заморскай тэрыторыяй" Францыі, зямля заставалася галоўнай прычынай канфлікту паміж пасяленцамі і абарыгенамі-канакамі.

Зямля для канакаў з'яўляецца не толькі сродкам існавання; яна непарыўна звязана з іх сістэмай сямейнай пераемнасці. Генеалагічная памяць канакаў захавала шматлікія імёны продкаў, якія ўвасоблены ў назвах мясцін. Гэтая традыцыя прызначана рэгуляваць адносіны паміж людзьмі. Супляменнікі прасочваюць свой род ад самага старога сваяка-мужчыны (як правіла, на тры пакаленні) і ў дадатак ад нашчадкаў дзедавага брата.

Генеалогія, апроч таго, мае сваё прасторавае выяўленне. Сістэма ўласных імён існуе паруч з сістэмай геаграфічных назваў. Вялікія сем'і аб'яднаны ў большыя структурныя адзінкі (роды і кланы) на падставе іхняй прыналежнасці да агульнай радзімы (абшчыннага кургана). Курганом мы называем насыпы ў старажытных паселішчах, на якіх узводзілі вялікі цэнтральны будынак для правадыра і дарослага мужчынскага насельніцтва.

Абшчынны курган, закладзены продкам-заснавальнікам клана, з'яўляецца агульнай спадчынай усяго клана. Кожны клан добра ведае сваю гісторыю на працягу некалькіх пакаленняў, гісторыю, што адлюстравана ў шэрагу занятых курганоў. Гісторыя кожнага клана ўяўляе сабой цэлы ланцуг перамяшчэнняў: іерархія родаў у структуры кожнага клана адпавядае "ўзросту" іх першага паселішча. Зямля, такім чынам, з'яўляецца матэрыяльным выяўленнем клана.

З зямлёй звязаны таксама знакі жыцця і смерці. Кланавыя міфы пра паходжанне апісваюць продкаў, якія нарадзіліся ад гор, дрэваў, крыніц ці дажджавой кроплі на лісце. Але канакі гавораць таксама аб зямлі як аб плоці нябожчыкаў. Памёрлых паводле старажытных пахавальных абрадаў пакідалі на адкрытым паветры на дрэвах ці ў гротах — такім чынам, продкі паядноўваліся з зямлёй. Гэты абрад навікі звязваў з зямлёю і сам клан; калі ўрэшце той пакідаў гэтае месца, ён захоўваў духоўную сувязь з радзімай.

Людзі, што прыходзяць на змену заснавальнікам, абавязаны ўлічваць гэтую сімвалічную сувязь зямлі і яе першапачатковае. Важна выконваць рытуалы, якія прызнавалі б і замацоўвалі першынства клана-заснавальніка і сувязь з папярэднікамі. Рытуалы мусяць праводзіцца такім чынам, каб новую групу маглі прыняць духі месца. Зямля ў гэтым выпадку не з'яўляецца аб'ектам маёнасці, на які распаўсюджваюцца правы ўласнасці. Яна выступае як актыўны ўдзельнік жыцця-ладу, і клан, які пачынае жыць на новым месцы, мусіць атрымаць дазвол працаваць на гэтай зямлі ў продкаў клана-заснавальніка.

Сацыяльны статус і зямля традыцыйна перадаваліся адпаведна імені чалавека, пры гэтым кожны меў права карыстацца зямлёй у тых месцах, што былі заселены яго продкамі. Аднак гэты метада карыстання зямлёй быў цалкам падарваны французскай каланізацыяй. Французскія адміністрацыйныя ўлады меркавалі, што канакі, доўга трымаючы зямлю пад парам, тым самым знішчалі яе, і што частку гэтай зямлі можна было б скарыстаць для іншых патрэб. У сваім лісце да міністра замежных спраў французскі міністр флоту і калоній выказаў погляд афіцыйнай Францыі: "У нецывілізаванага насельніцтва краіны ёсць толькі абмежаванае права на карыстанне зямлёй, кінталу права на займанне/.../ Цывілізаванай уладзе пасля афармлення калоніі ў такой краіне трэба будзе наладзіць моцны кантроль над зямлёй, ці, інакш кажучы, набыць права скасавання прымітыўны станрэчаў".

Землі канакаў былі канфіскаваны, кланы заціснуты ў рэзервацыі — там была цалкам падарвана традыцыйная вытворчасць і сістэма валодання зямлёй.

Калі ў 80-х гадах я праводзіла палявыя даследаванні, прадстаўнікі кланаў на фестывалях усё яшчэ спявалі песні пра свае вандроўкі ад кургана да кургана, апісваючы блуканні кожнага з кланавых адгалінаванняў. Гэта надавала вагу кожнаму роду ў структуры грамадства, а таксама яго найменню, атрыманаму родам паводле назвы месца, якое першым заняў родавы продак. Як заўважыў нядаўна адзін з лідэраў канакаў, культура ці звычаі людзей з'яўляюцца спосабам іхняга існавання, іхняга самавыяўлення, іхняй грамадскай, палітычнай і эканамічнай арганізацыі. У сістэме гэтай арганізацыі кожны канака атрымлівае

імя, звязанае з зямлёй, кланам і генеалогіяй, з пэўным становішчам і роляю ў грамадстве (з прыватнай размовы з Леапольдам Джорады, 16 кастрычніка 1991 г.).

У канцы 80-х гадоў грамадскі погляд на гэтыя рэчы перамяніўся. Зямля для канакаў зрабілася не проста сімвалам пераемнасці, але і сімвалам іх нацыянальнай годнасці, паколькі першачарговай задачай мацнеючага руху за незалежнасць стала поўнае вяртанне спрадвечных земляў. Як сказаў адзін з лідэраў канакаў, "незалежнасць для нас — гэта пытанне годнасці, а годнасць не ставяць пад сумненне " (з прыватнай размовы з Елванэ Елванэ, 25 верасня 1988 г.): Хапіла дзесяцігоддзя, каб патрабаванне вярнуць землі і палітычныя патрабаванні зліліся ў адно цэлае. Канакі перагароджвалі дарогі і будавалі свае хаціны на землях продкаў, за якія змагаліся. Калі я кантактавала з прадстаўнікамі руху за незалежнасць канакаў (яшчэ да таго, як быў утвораны Камітэт па дэкаланізацыі ў ААН), я зразумела, што незалежнасць пачала ўспрымацца як суверэннасць у карыстанні зямлёй і трактоўцы сваёй гісторыі.

Гэты момант падкрэсліваецца і ў прэамбуле да праекта канстытуцыі, якую Фронт за незалежнасць прапанаваў да разгляду ў Арганізацыі Аб'яднаных Нацый у сакавіку 1987 г.:

"Мы, народ канакі, з пачуццём гонару за сваё мінулае і нашых продкаў, якія паўсталі супраць гвалту і адалі свае жыцці за свабоду; глыбока адданыя нашым традыцыям, утвараем нацыянальную супольнасць, свабодную, аб'яднаную і суверэнную, заснаваную на згодзе ўсіх яе прадстаўнікоў; урачыста заяўляем, што нашыя звычкі, выяўленне нашых культурных каштоўнасцяў складаюць аснову нашага грамадскага жыцця. Мы таксама заяўляем, што клан як арганічная частка канацкага грамадства з'яўляецца спрадвечным уладальнікам нашых земляў паводле традыцыйнага ладу жыцця і ў інтарэсах нацыянальнай цэласнасці".

Лідэры канацкага руху за незалежнасць свядома адраджаюць лад жыцця сваіх продкаў, у прыватнасці, іх адносіны да зямлі, што на сённяшні дзень мае бяспрэчнае палітычнае значэнне. Зямля стала тым зыходным прынцыпам вызваленчага руху, на якім грунтуецца барацьба за палітычную ўладу ў працэсе далейшага культурнага самавызначэння.